

Het Linieboek

Ontwikkelingsvisie voor de
Linie 1629 in Sint-Michielsgestel,
Vught, Heusden en 's-Hertogenbosch

Het Linieboek

Ontwikkelingsvisie voor de
Linie 1629 in Sint-Michielsgestel,
Vught, Heusden en 's-Hertogenbosch

in opdracht van de gemeente 's-Hertogenbosch
Feddes/Olthof Landschapsarchitecten bv

Utrecht, mei 2014

FEDDES/OLTHOF
landschapsarchitecten

Prins Frederik Hendrik en graaf Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch, 1629 (Pauwels van Hillegaert, 1635)

Voorwoord

Het verhaal van de Linie vertellen

Alkmaar, Leiden, 's-Hertogenbosch. Drie steden, in drie provincies en ogenschijnlijk zonder duidelijk verband. In de eerste stad ging ik naar de middelbare school, in de tweede vond ik mijn Alma Mater en in de derde woon en werk ik. In 's-Hertogenbosch ben ik als wethouder verantwoordelijk voor onder meer Vestingwerken en De Groene Vesting.

In alle drie deze steden speelt de 80-jarige oorlog een belangrijke rol. De victorie op de Spaanse bezetter wordt in Alkmaar (8 oktober 1573) en Leiden (Leidsch Ontzet 3 oktober 1574) jaarlijks gevierd. Op 14 september 1629 eindigde de Spaanse overheersing van de stad 's Hertogenbosch door de inname van het leger van prins Frederik Hendrik. Van de meest noordelijke stad van het Hertogdom Brabant werd 's-Hertogenbosch de meest zuidelijke van de jonge Republiek der Nederlanden. En daarmee de stad van de economische groei, in een tijd die we nu De Gouden Eeuw noemen. Toch zien veel Bosschenaren anno nu deze machtswisseling niet als bevrijding en wordt 14 september niet als feestdag gevierd.

Ik ben nauw betrokken bij de geschiedenis van 's-Hertogenbosch. Ik zie dat niet als iets statisch, maar als een levendig verleden. Steeds aan interpretatie onderhevig. De actuele aandacht voor het Beleg in 1629, voor de logistiek van aanvoer van artillerie, voor de toegepaste ingenieurskunst en voor de geniale krijgskunde, zal de blik op de geschiedenis mogelijk veranderen van een underdog positie naar het begin van nieuw elan.

In het afgelopen decennium is de aandacht voor de Linie 1629 sterk toegenomen. Bioloog en docent aan het Koning Willem I college Rob de Vrind gaf de aanzet. Hij ging op zoek naar de sporen van de Linie in het landschap van nu. Hieruit komen verbluffende resultaten naar voren: schansen, dijken, spuisluisjes en fortificaties. Deels op het grondgebied van 's-Hertogenbosch, maar grotendeels ook in de

gemeenten Sint-Michielsgestel, Vught en Heusden. Met deze gemeenten werken we samen om de Linie zichtbaar te maken. En inwoners en bezoekers van buiten de regio, deze te laten beleven.

Er zijn uitvoerige verslagen van het Beleg in 1629. Deze zijn opgetekend zowel vanuit het oogpunt van de bewoners uit de stad en de streek, als vanuit het Staatse leger. Deze verhalen vormen de basis voor verbeelding in plannen en projecten in deze ontwikkelingsvisie. Samen met terreineigenaren en terreinbeheerders, met ondernemers en andere overheden gaan we de komende jaren aan de slag om het verhaal van de Linie op tal van plekken te vertellen. Soms vergt dat een stevige ingreep in het landschap. Op andere plaatsen kunnen we volstaan met een verwijzing. Met deze visie willen we de samenwerking tot standbrengen. De overheid is daarbij partner om kansen tot ontwikkeling te brengen.

Wethouder Huib van Olden

Van onder meer Vestingwerken en De Groene Vesting

Inhoudsopgave

1	Inleiding	9
1.1	Het Linieboek	11
1.2	Verhalen als basis voor het Linieboek	11
1.3	Opzet van het Linieboek	11
2	Basisboek	13
2.1	De Linie in grotere context	13
2.2	De Linie in kaart gebracht	17
2.3	Relicten van de Linie in beeld	21
2.4	Recreatieve bereikbaarheid van de Linie	29
2.5	Thematische indeling	31
3	Ontwikkelingsvisie	33
3.1	Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch	35
3.2	Ingenieurskunst van het beleg	51
3.3	De slag om 's-Hertogenbosch	63
3.4	Het landleven	85
4	Richting uitvoering	95
	Bronnen	97
	Workshops	98
	Colofon	99

Proloog

Ineens hing daar die vlag. Hoog boven de stad, aan de toren van de Sint Jan, wapperden de kleuren van de prins van Oranje. Paniek en verwarring; zo kan het gevoel omschreven worden dat dit beeld in september 1629 bij de Bossche bevolking opriep. De vijandelijke kanonnen buiten de stad waren eindelijk verstomd. De angst om geraakt te worden door een plotseling uit de hemel opdoemende kogel kon eindelijk opzij geschoven worden. Een Bossche delegatie onder aanvoering van bisschop Ophovius was in Vught bezig met een hopeloos pleidooi tegenover Frederik Hendrik en vertegenwoordigers van de Republiek. Godsdienstvrijheid en een plaats in de Staten-Generaal, zou het hen lukken? Hopelijk zorgen ze er wel voor dat de zo gehate aanvallen ophouden. Of wordt de strijd onder leiding van de gouverneur toch weer voortgezet? Antwoorden op die vragen lieten al enkele dagen op zich wachten. Het enige wat de Bosschenaren in de tussentijd konden doen, was brandende gebouwen blussen, vernielde daken herstellen, wankele muren stutten en eventueel, als zij dat nog niet gedaan hadden, de laatste kostbaarheden verstoppen. Maar die prinsenvlag baarde velen toch zorgen. Was de stad dan echt al gevallen? Nee, de onderhandelaars in Vught waren er nog altijd niet uit. De Oranjevlag aan de kerktoeren was een bravourestukje van Pieter Jansen, een soldaat uit Vlissingen die met de vlag onder zijn kleren ongemerkt de stad had weten binnen te komen en de weg naar de toren van de Sint Jan had gevonden. Daarboven moet hij een waanzinnig uitzicht hebben gehad over 's-Hertogenbosch. De doorschoten huizen, ingestorte kerken en kapot gebeukte verdedigingswerken herinnerden aan de kanonnen en de vele bestormingen die de stad vierenhalf maand vanuit vijf richtingen hadden geteisterd. De chaos en het geschreeuw beneden herinnerden aan de angst die de Bosschenaren maanden in haar macht had. De dijken en grachten in de verte, die hadden gediend om het ontoegankelijke moerasgebied rond de stad in te polderen, herinnerden aan de durf en inventiviteit van Frederik Hendrik die, na vele mislukte pogingen en 50 jaar oorlog, het katholieke en Spaansgezinde 's-Hertogenbosch eindelijk op de knieën wist te krijgen.

1 Inleiding

De gemeente 's-Hertogenbosch heeft de afgelopen 15 jaar de openbare ruimte en de bouwwerken van haar historische Vesting hersteld. Op basis van de visie uit het ontwikkelingsplan 'Versterkt Den Bosch' is er een groot aantal projecten uitgevoerd die samen de Vesting tot expressie brengen. Daarbij is deels gekozen voor het restaureren van wat er was, deels voor een nieuwe vormgeving die geïnspireerd is op de geschiedenis van de Vesting. Het verhaal van de Vesting als verdedigingslinie kan niet los worden gezien van de aanvalslinie daarom heen, van waaruit de 'Staatsen' onder aanvoering van Frederik Hendrik in 1629 's-Hertogenbosch terug veroverden op de Spanjaarden. Van de 42 kilometer lange Linie zijn nu, bijna vier eeuwen later, nog steeds onderdelen in het landschap herkenbaar, zoals keerdijken, relictten van schansen en van forten, die ook in latere tijden een militaire functie hebben behouden. De laatste jaren is de Linie van 1629 weer meer in de belangstelling komen te staan. De stichting De Groene Vesting heeft de kansen voor ontwikkeling en herstel van de Linie letterlijk 'op de kaart gezet'. Er zijn initiatieven van 'Hertogboeren' die hun bedrijf langs de Linie hebben om fietsroutes en vaartochten langs de Linie te organiseren. Archiefmateriaal over de aanleg van de Linie en de strijd die er is gevoerd is ontsloten en in publicaties verwerkt.

De gemeente 's-Hertogenbosch is daarom samen met haar buurgemeenten een onderzoek gestart naar de mogelijkheden om de Linie van 1629 weer een structurerende rol te laten spelen in het landschap van nu. Daarmee kan een deel van de geschiedenis weer zichtbaar worden gemaakt en kunnen kansen worden benut voor een recreatieve en toeristische ontwikkeling van het landschap rond 's-Hertogenbosch en voor het versterken van de verbindingslijnen vanuit de stad naar het landschap. Naar analogie van de ontwikkelingsvisie 'Versterkt Den Bosch' is daarom opdracht gegeven voor het maken van een 'Linieboek' dat kansen in beeld brengt voor de ontwikkeling van de Linie, zodat deze weer herkenbaar wordt en een nieuwe betekenis kan krijgen. Dit Linieboek moet voor de langere termijn een kader vormen voor de uitvoering van afzonderlijke projecten, die vaak tot stand zullen komen door 'mee te koppelen' met andere programma's en initiatieven.

Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, geschilderd vanuit het noorden en daarmee uniek. (Hendrick de Meijer, 1620 - 1689/1698)

1.1 Het Linieboek

De kennis die er al over de Linie bestaat, in de vorm van historische verhalen en de inventarisatie van objecten en relictten is, aangevuld en gebundeld, de basis voor de volgende stap: een plan voor de herontdekking en herontwikkeling van de Linie, uitgewerkt in ideeën, projecten en maatregelen. De verzamelde informatie en de ontwikkelingsvisie vormen samen Het Linieboek, dat samenhang brengt in de initiatieven, tot de verbeelding spreekt en de komende jaren een leidraad kan zijn bij de uitvoering van projecten.

Het verhaal van de verdediging van de Vesting van 's-Hertogenbosch kan niet los worden gezien van het verhaal van de aanvalslinie er om heen, van waaruit Frederik Hendrik in 1629, tijdens de 80 jarige Opstand, de stad op de Spaansen veroverde. In de op- en neergaande strijd langs de Zuiderwaterlinie was deze verovering een keerpunt met een grote historische betekenis, die de neergang van de Spanjaarden en de opkomst van de Nederlandse Republiek in gang zette. Van deze Linie van 1629, die in korte tijd werd geconstrueerd uit dijken, forten, schansen en inundatiegebieden, zijn nog relictten in het landschap terug te vinden. Sommige forten hebben ook na de Spaanse tijd hun functie behouden en zijn daardoor bewaard gebleven; van andere forten, dijken en schansen zijn alleen nog sporen in de ondergrond terug te vinden. Beter bewaard dan de fysieke aanwezigheid van de Linie is de aanwezigheid van verhalen en kaarten in archieven. Er is veel vastgelegd over de krijgskundige bewegingen van de aanvallen op 's-Hertogenbosch en de vernuftige sturing van de inundaties. En ook dichters, onder andere Joost van den Vondel, hebben het historische

moment van de verovering van 's-Hertogenbosch door de Staatsen in verzen beschreven.

1.2 Verhalen als basis voor het Linieboek

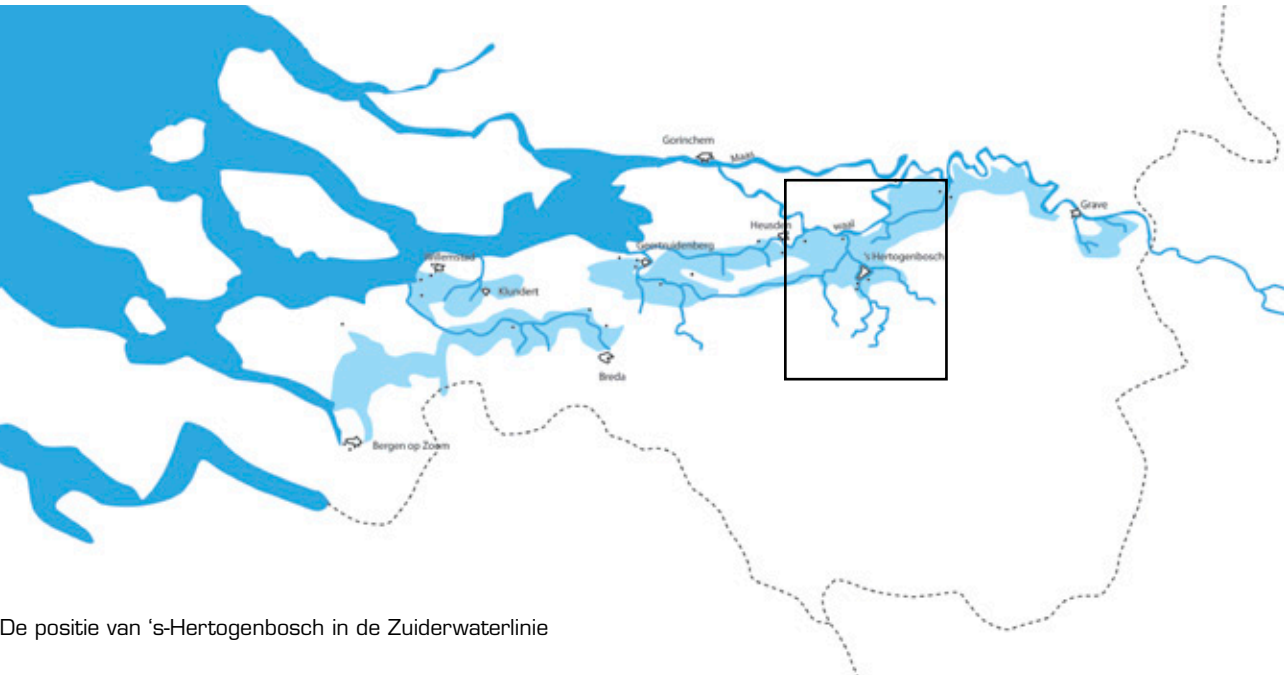
Een belangrijkste drager van het Linieboek is het "Verhalenboek 1629", samengesteld door Rob van Erp in opdracht van de afdeling Bouwhistorie Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch. In het Verhalenboek zijn de meest interessante en relevante historische verhalen rond het beleg van 1629 verzameld, en is de koppeling gemaakt tussen relictten of bijzondere plekken in het landschap, en de verhalen die daar te vertellen zijn. Sommige verhalen zijn beschrijvend en informierend, andere verhalen proberen de lezer, of bezoeker van een plek, echt mee te nemen naar de zeventiende eeuw. De aanwezigheid van een "goed verhaal" vormt de basis voor de selectie van plekken waarvoor een ruimtelijke ontwikkelingsvoorstel wordt gemaakt. Daarnaast dienen de verhalen als inspiratiebron voor ideeën wat er op een bepaalde plek zichtbaar gemaakt moet worden, en op welke manier. Het Verhalenboek is een los te lezen document geworden. Belangrijke stukken uit het boek zijn bovendien opgenomen in dit Linieboek. Deze teksten staan onderaan de pagina in een gekleurd kader, en vertellen het verhaal dat bij de plek hoort.

1.3 Opzet van het Linieboek

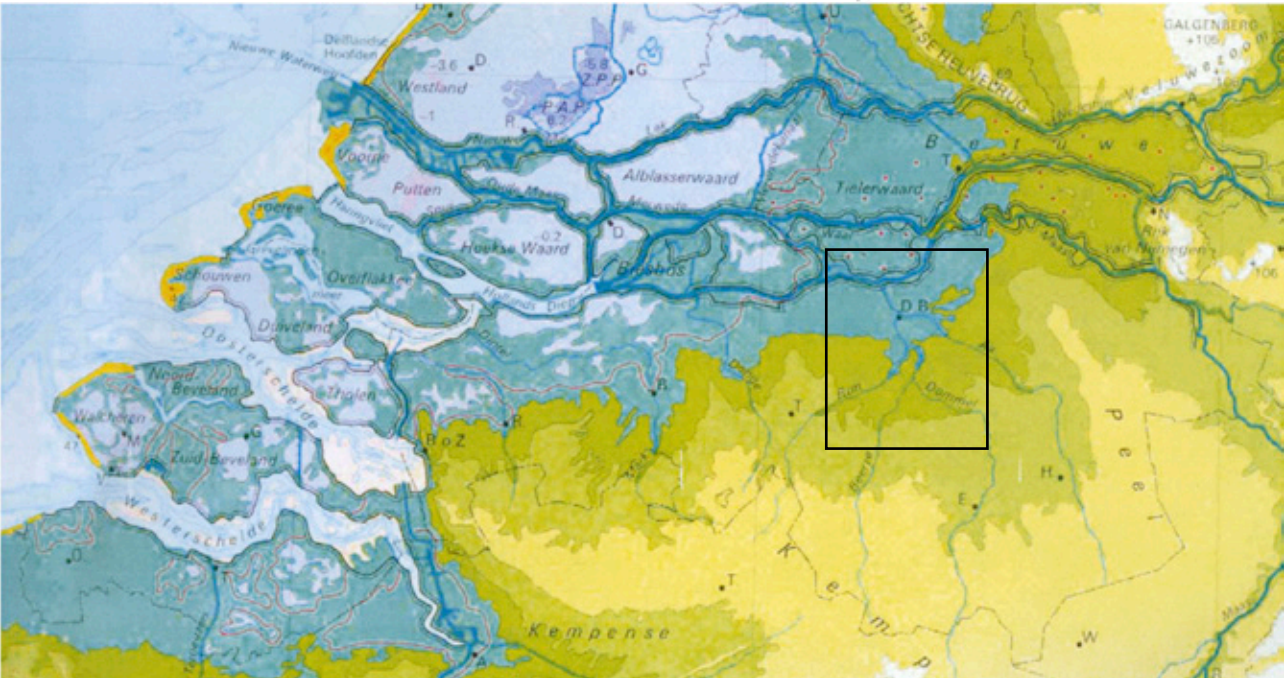
Het Linieboek bestaat uit 3 delen; het Basisboek, de Ontwikkelingsvisie en de Uitvoeringsstrategie. In het Basisboek wordt kort de Linie als geheel beschreven in tekst en beeld. Hierbij wordt het beleg beschreven als gebeurtenis in historische context van de 80 jarige oorlog, en het ontstaan van de Nederlandsche Republiek. De werking van de Linie in de context van de Zuiderwaterlinie en de Vesting 's-Hertogenbosch wordt in beeld gebracht. De Ontwikkelingsvisie geeft inspiratie voor de verbeelding van de Linie naar een thematische ordening. De Uitvoeringsstrategie wordt aan het slot kort aangestipt. Het is aan de besturen van de afzonderlijke gemeenten, terreinbeheerders en -eigenaren om in samenwerking of eigenstandig nadere stappen te nemen.

2 Basisboek

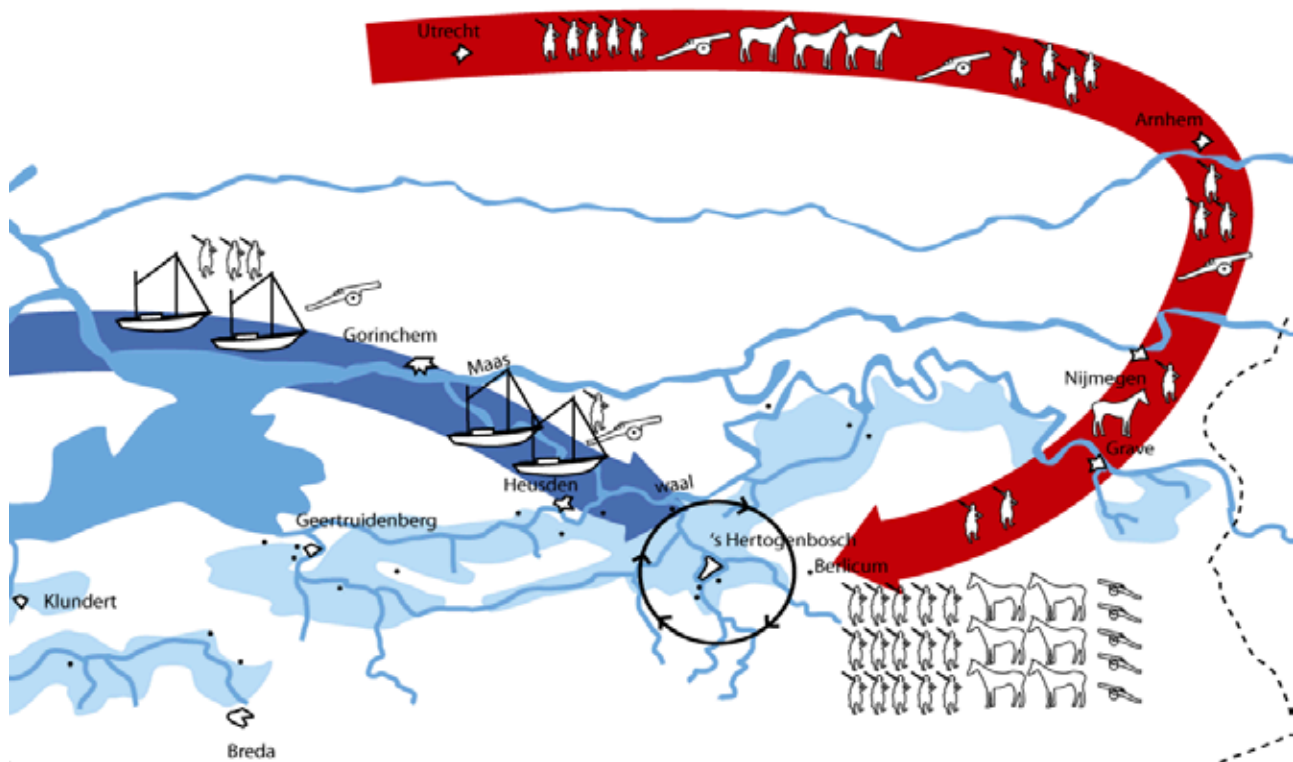
2.1 De Linie in grotere context

De positie van 's-Hertogenbosch in de Zuiderwaterlinie

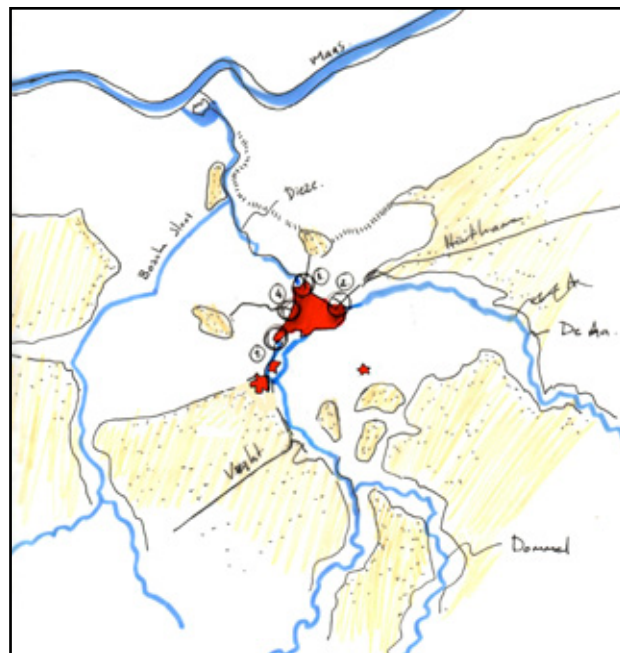

's-Hertogenbosch op de overgang van droog naar nat

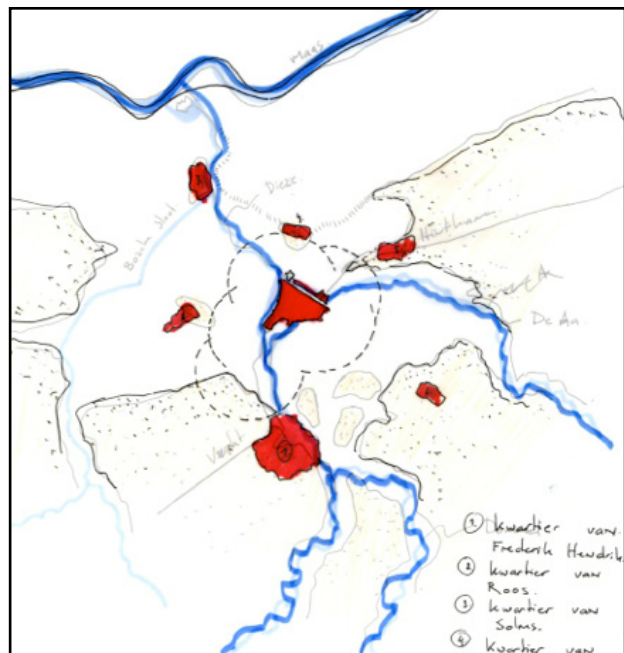
1 Verplaatsingen

De verplaatsing van troepen en kanonnen gaat deels over land en deels over water. Via de Maas wordt de helft van de kanonnen en het merendeel van het voedsel, hout, munitie etc verscheept. Frederik Hendrik vertrekt uit 's-Gravenhage, via Utrecht, Arnhem en Nijmegen naar de Mookerhei waar de wapenschouw plaatsvindt. Daarna gaat het te voet verder via Grave, Reek, Berlicum, en Vught richting 's-Hertogenbosch. De stoet moet zo'n 25 kilometer lang geweest zijn: 20 kilometer manschappen en 5 kilometer logistiek. De planning was goed: de schepen komen tegelijk aan met de troepen over de weg.

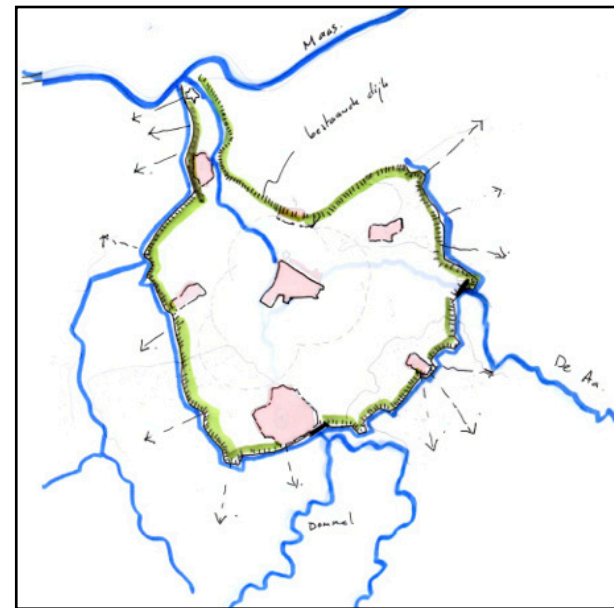
2 's-Hertogenbosch

Gelegen op een hogere donk in zeer nat gebied, weer omringd door hogere gronden. De stad bestond uit de Vesting met 4 poorten. Ten zuiden van de stad waren nog enkele versterkingen opgericht in de vorm van de schansen Isabella, St. Antonie, en de Pettelaar.

3 De kampementen

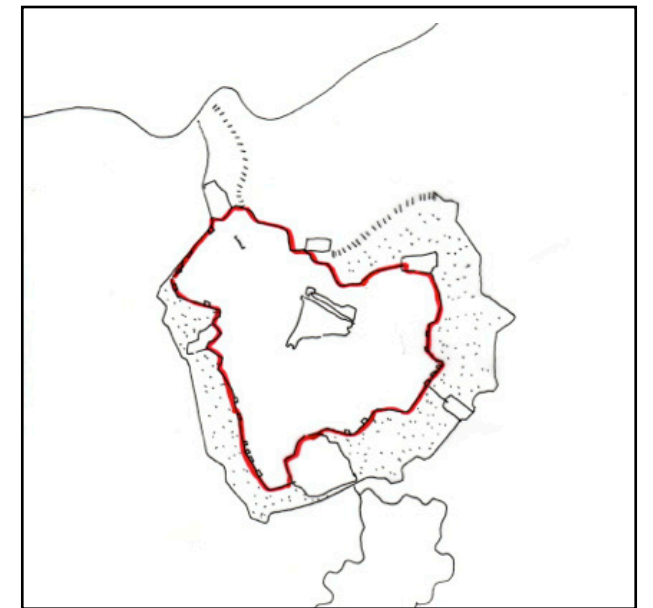
6 kwartieren op strategische locaties rondom de vesting, buiten de schootsvelden van de kanonnen.

4 De beschermingslinie

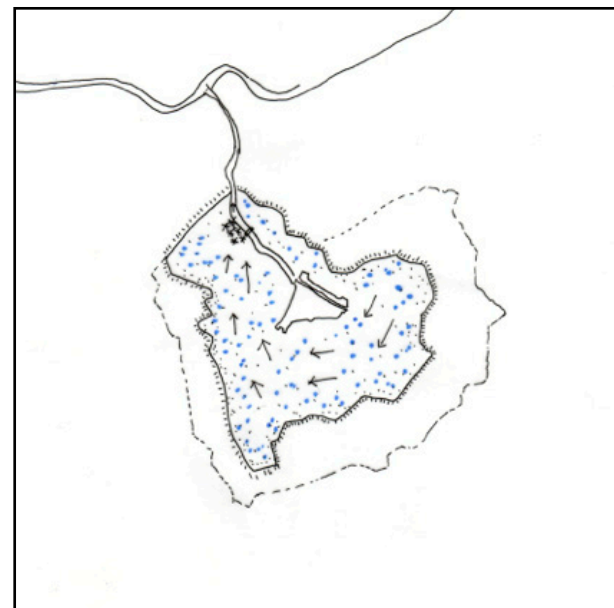
De Circumvallatielinie. Een ca. 42 km lange linie die de aanvallers moest beschermen tegen een Spaans ontzettingsleger.

Waterlopen werden omgeleid en de stad afgesloten.

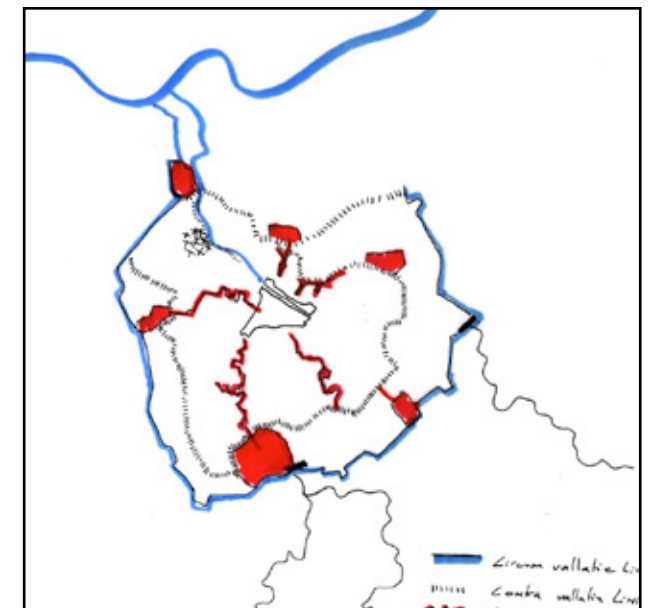
5 De aanvalslinie

De Contravallatielinie. Een tweede linie binnen de Circumvallatielinie, die als aanvalslinie werd aangelegd. De stad werd verder afgesloten van de buitenwereld.

6 Droogmalen

Doordat de waterlopen waren omgelegd werden de inundatievelden niet meer door de stad gecontroleerd, en kon het gebied binnen de linie met behulp van grote rosmolens worden droog gepompt.

7 De aanval

Toen de Linie was gesloten en de gebieden rond de Vesting waren drooggelegd werd begonnen met de daadwerkelijke aanval. Vanuit alle kampementen werden loopgraven richting de stad aangelegd. Uiteindelijk slaagt het Staatse leger er in om bij de Vughterpoort de Vesting te bereiken.

2.2 De Linie in kaart gebracht

Liniekaart Stichting de Groene Vesting (Rob de Vrind ism de gemeente 's-Hertogenbosch en Winnifred Broeders, 2004)

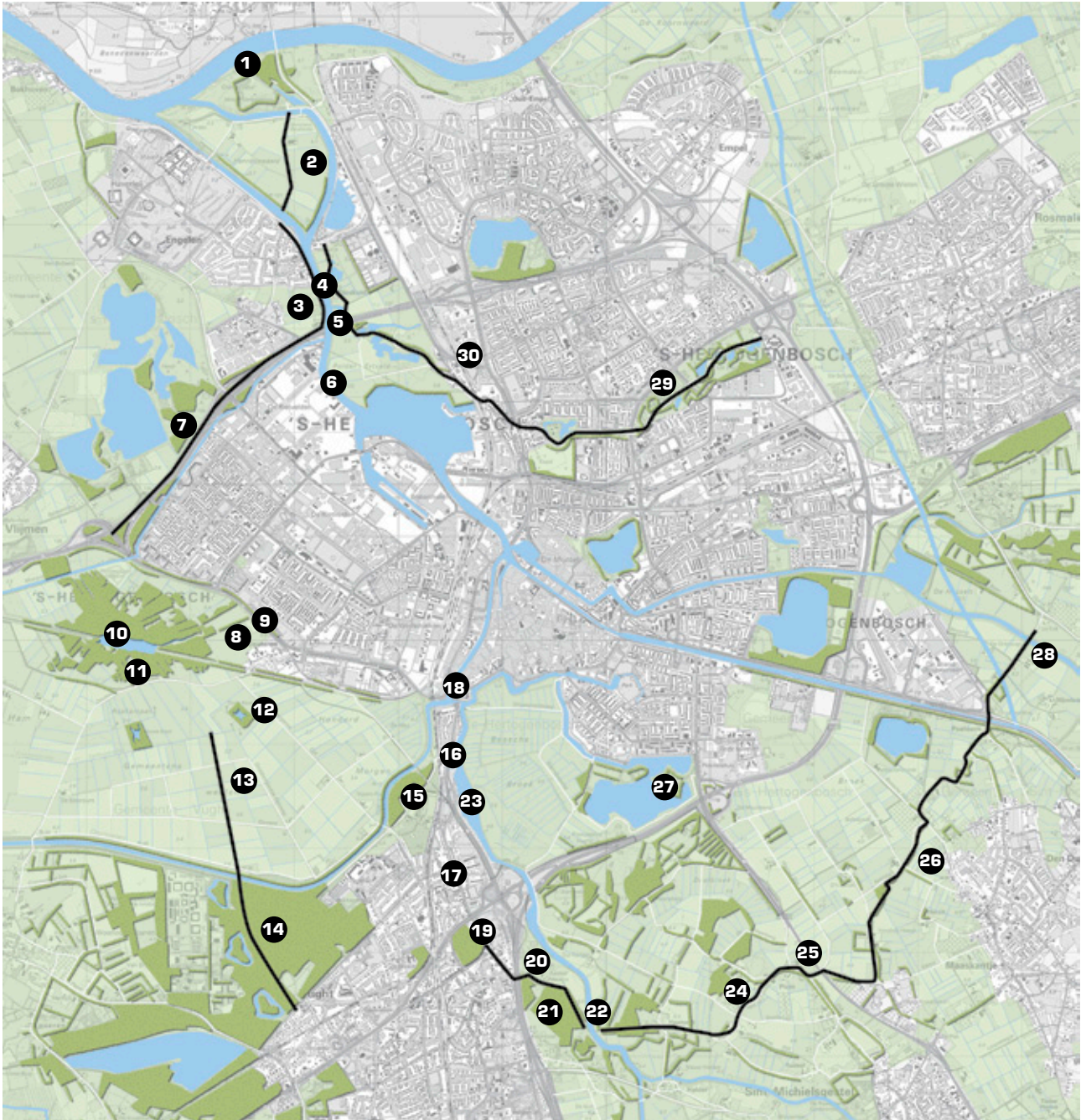
Obsidio et Expugnatio Silvæ Ducis (1647-1649)

Expugnatio Sylvae Ducis (1629)

De Linie geprojecteerd op het huidige landschap rond 's-Hertogenbosch. De Linie vormt nog steeds een verbindingslijn tussen de groengebieden rond de stad.

Relicten en aanknopingspunten van de Linie

1 Fort Crèvecoeur aan de Maas	7 De A59 volgt de lijn van de linie, de Boerensloot ligt er nog
2 Contouren van het hoornwerk Henriëttewaard	8 Op de luchtfoto zijn de contouren van Deuterse schans herkenbaar
3 Plek van de Engelserschans in het Kwartier van Van Solms	9 Resten van de wallen van een hoornwerk zichtbaar
4 Locatie van de bootbrug over de Dieze	10 Natuurgebied de Moerputten geeft een goed beeld van het natte landschap in 1629
5 Locatie van Schans Dieze als bescherming van de Dieze	11 Resten van een verdedigingswerk zichtbaar
6 De Dieze als belangrijke waterverbinding tussen de stad en de Maas	12 Oude Eendenkooi van Van Grobbendonck, gouverneur van 's-Hertogenbosch tijdens de belegering

2.3 Relicten en aanknopingspunten van de Linie in beeld

1 Fort Crèvecoeur

13 De verkaveling van De Gement ligt in lijn met de linie	22 De plek waar de Dommel was afgedamd is nog aanwijsbaar
14 Op de Vugtherhei zijn nog drie redouten en een schans in het maaiveld herkenbaar	23 Out Herlaer (waar de koning en koningin van Bohemen sliepen)
15 Fort Isabella is nog aanwezig	24 De Venstraat volgt voor een deel de linie
16 Twee bastions van Fort Sint Anthonie zijn hersteld	25 De Jufferschans wordt herkenbaar gemaakt in de vorm van een Land-Art project
17 De Taalstraat en Vugtherstraat als benaderingsroute zichtbaar	26 De Keerdijk was opgenomen in het dijkensysteem van de Linie
18 De Vestingwerken van de stad. De plek waar de stad is gevallen wordt gemarkeerd door een monument	27 De contouren van Fort De Pettelaar is gereconstrueerd
19 St. Lambertustoren als uitkijktoren van Frederik Hendrik	28 De plek waar de Aa was afgedamd is nog aanwijsbaar
20 kasteel Maurick als verblijfplaats van Frederik Hendrik	29 De Heinisdijk was onderdeel van de Linie en is, hetzij enigszins aangepast, nog zichtbaar
21 De Pestdijk is nog aanwezig als deel van de Linie	30 De Engelsedijk was onderdeel van de Linie en is, hetzij enigszins aangepast, nog zichtbaar

2 Henriëttewaard

5 Locatie waar Schans Deze heeft gelegen die de vaarbewegingen over de Deze controleerde

8 Locatie Deuturse schans

13 locatie van de Hollandsedijk met zicht over De Gement

14 Op de Vugtherhei zijn nog drie redouten en een schans in het maaiveld herkenbaar

16 Fort Sint Anthonie

15 Fort Isabella

17 Zicht vanaf de Sint Lambertustoren

20 kasteel Maurick was de verblijfplaats van Frederik Hendrik tijdens het beleg

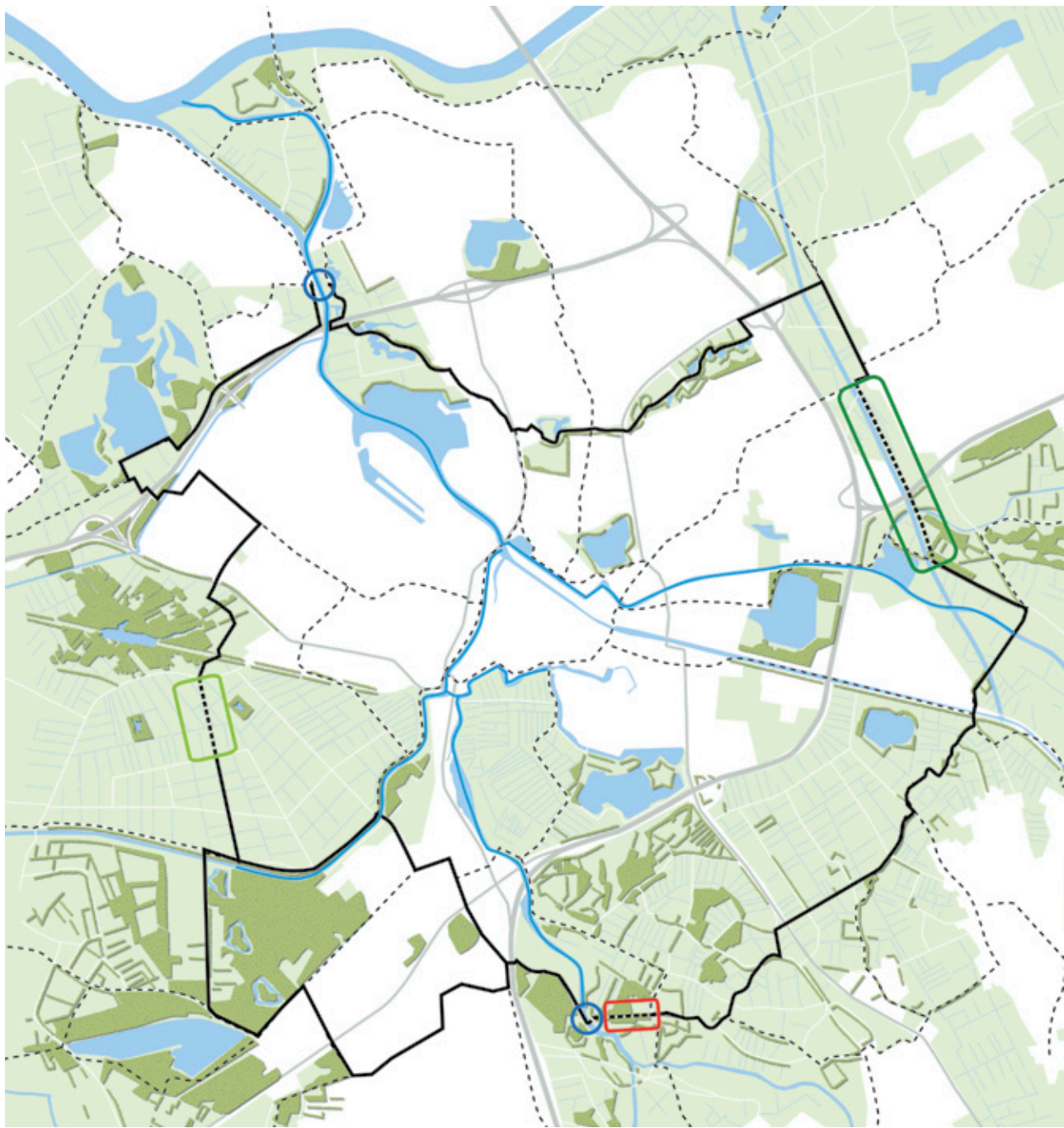
25 De Keerdijk volgt voor een deel de Linie

23 De Dommel als belangrijke verbinding tussen de stad en het achterland

29 De Heinisdijk was onderdeel van de Linie en is, hetzij enigszins aangepast, nog zichtbaar

Bestaande fietsroutes vormen reeds een uitgebreid netwerk. Een “Linierondje” zou mogelijk gemaakt kunnen worden door enkele ontbrekende schakels aan te leggen.

Een mogelijk “Linierondje” maakt de kwaliteit van de Linie als eenheid rond de stad beleefbaar.

Bestaand Fietsknooppuntennetwerk.

Waterlopen kunnen worden ontwikkeld als belangrijke recreatieve verbindingen en vormen zo radialen naar de belangrijke plekken in de Linie.

Hiaten in de route door watergangen zouden kunnen worden overbrugd door een brug of pont aan te leggen.

De Gement vormt een belangrijk “gat” in de route.

Door de route door te trekken vanaf Maurick over de Dommel richting Out Herlaer of het Vaantje kan de verbinding worden gemaakt met het landschap ten oosten van de Dommel.

2.4 Recreatieve bereikbaarheid van de Linie

De Linie vormt een ring van ongeveer 42 kilometer rondom de stad. Door enkele ontbrekende schakels aan te leggen in het routesysteem zou dit als een volledig rondje beleefbaar worden. Maar misschien nog wel belangrijker is de bereikbaarheid van de Linie vanaf de stad. Er zou dus ook veel aandacht moeten worden besteed aan de routes en verbindingen

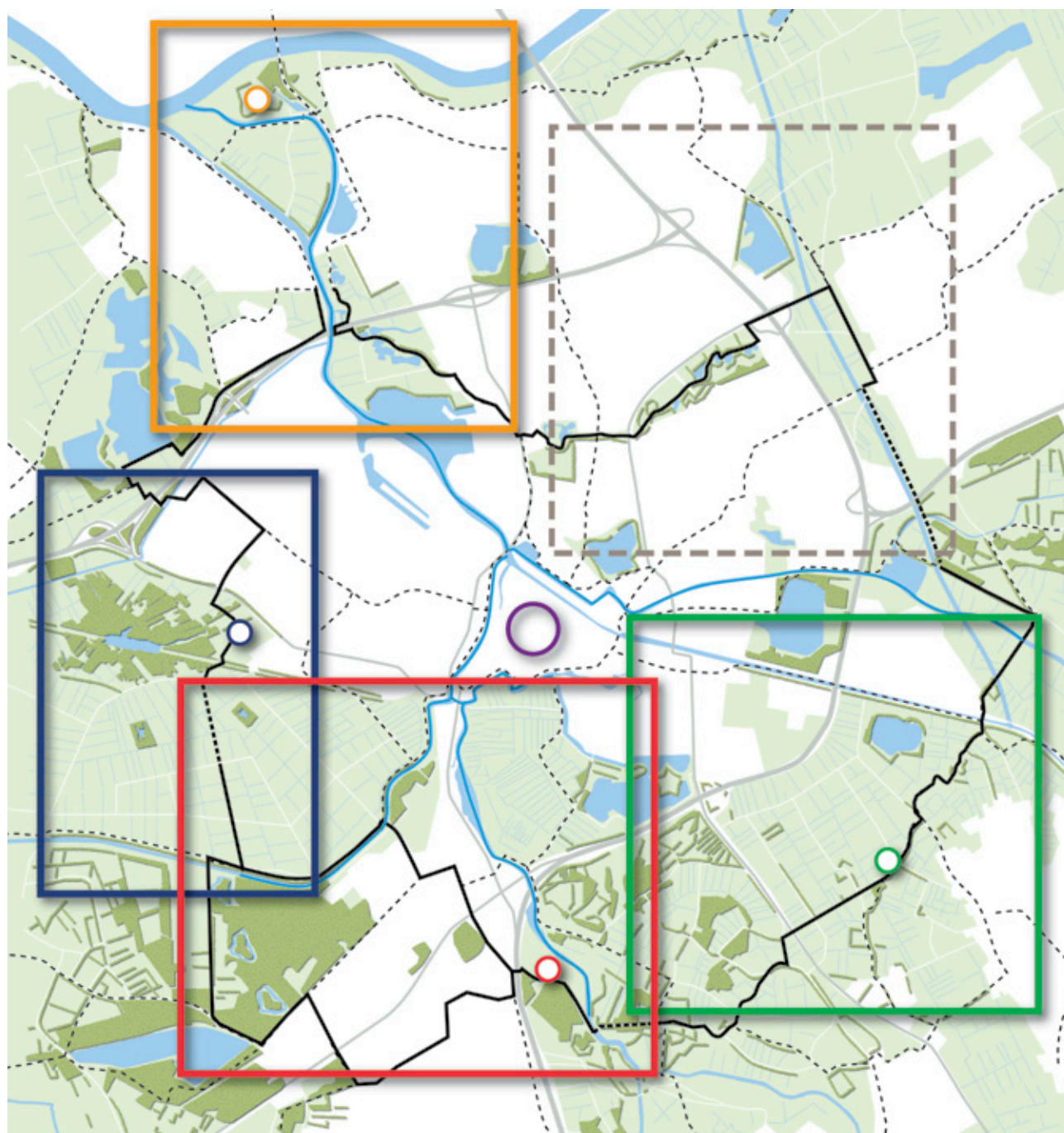
vanaf de Vesting richting de plekken die het verhaal van de Linie vertellen. Deze wandel-, fiets-, en vaarroutes worden de radialen genoemd. Dit moeten aantrekkelijke recreatieve verbindingen zijn vanuit de stad, waarlangs elementen van de Linie zichtbaar worden, en waar informatie wordt verstrekt over dit specifieke stukje geschiedenis van stad en ommeland.

Met een pontje kun je de Dommel oversteken

Varen over de Dommel vanaf de Vesting. De Dommel is een radiaal en verbindt de stad met het gebied met het thema “de Slag om ‘s-Hertogenbosch”.

Om het beleg van 's-Hertogenbosch beleefbaar te maken worden zijn vier gebieden benoemd, met een eigen thema. Binnen deze deelgebieden is er altijd een centraal punt waar de informatie over de Linie, en specifiek over het betreffende thema wordt aangeboden. In de stad zelf wordt een informatiecentrum opgericht dat het totale verhaal vertelt. De deelgebieden worden hierna verder uitgewerkt.

 Informatiepunt Crevecoeur binnen het deelgebied "Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch"

 Informatiepunt kasteel Maurick binnen het deelgebied "De slag om 's-Hertogenbosch"

 Informatiepunt Fort Deuteren binnen het deelgebied "Ingenieurskunst van het beleg"

 Informatiepunt schans Brederode binnen het deelgebied "Het Landleven"

2.5 Thematische indeling

Van de Linie 1629 zijn nog een aantal tastbare relictten aanwezig in het landschap. Maar nog meer dan in deze overblijfselen van de strijd leeft de Linie voort in de historische verhalen, die zijn opgeslagen in archieven, in de literatuur en in tal van wetenschappelijke publicaties.

In opdracht van de gemeente 's-Hertogenbosch zijn de meest relevante en interessante verhalen gebundeld in een Verhalenboek Linie 1629 (Rob van Erp, 2013). Om de verhalen en anekdotes te kunnen koppelen aan herkenbare locaties in het veld is in het Verhalenboek een thematische indeling gehanteerd, die de basis vormt voor de ruimtelijke uitwerking in het Linieboek 1629.

Op basis van een inventarisatie van welke verhalen waar gelokaliseerd zijn hebben de deelgebieden rond de Linie in de ruimtelijke uitwerking een eigen thema gekregen.

- De logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch
- Ingenieurskunst van het beleg
- De slag om 's-Hertogenbosch
- Het landleven

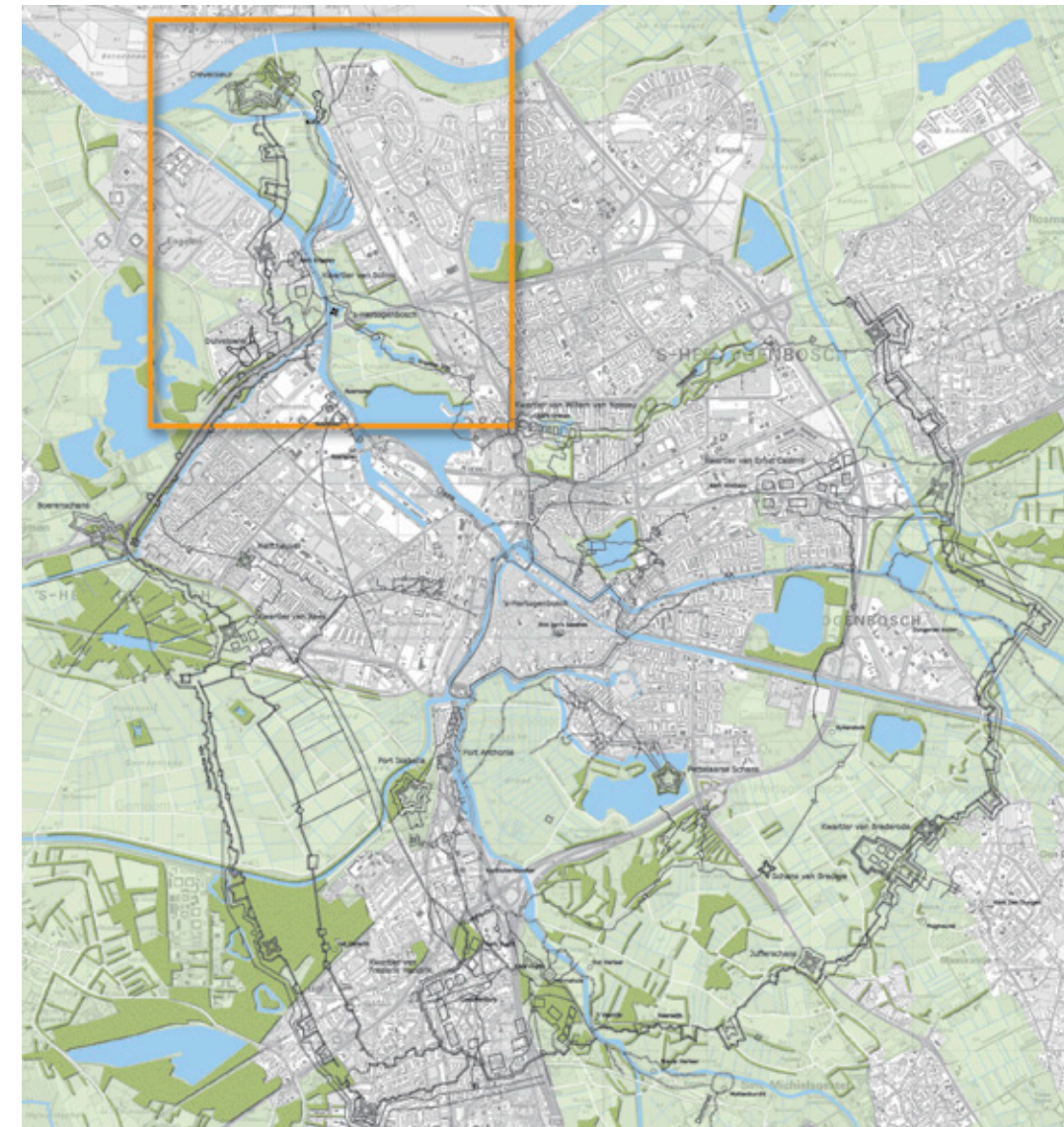
Wat opvalt is dat de noordwestelijke hoek van het gebied onderbelicht wordt in dit Linieboek. Het is niet zo dat daar geen Linie-elementen zichtbaar zijn of gemaakt zouden kunnen worden. Wel is het zo dat er minder verhalen te vertellen zijn die specifiek over dat gebied gaan. Misschien zullen die verhalen er wel zijn, en kan er in de toekomst een hoofdstuk aan het Linieboek worden toegevoegd.

3 Ontwikkelingsvisie

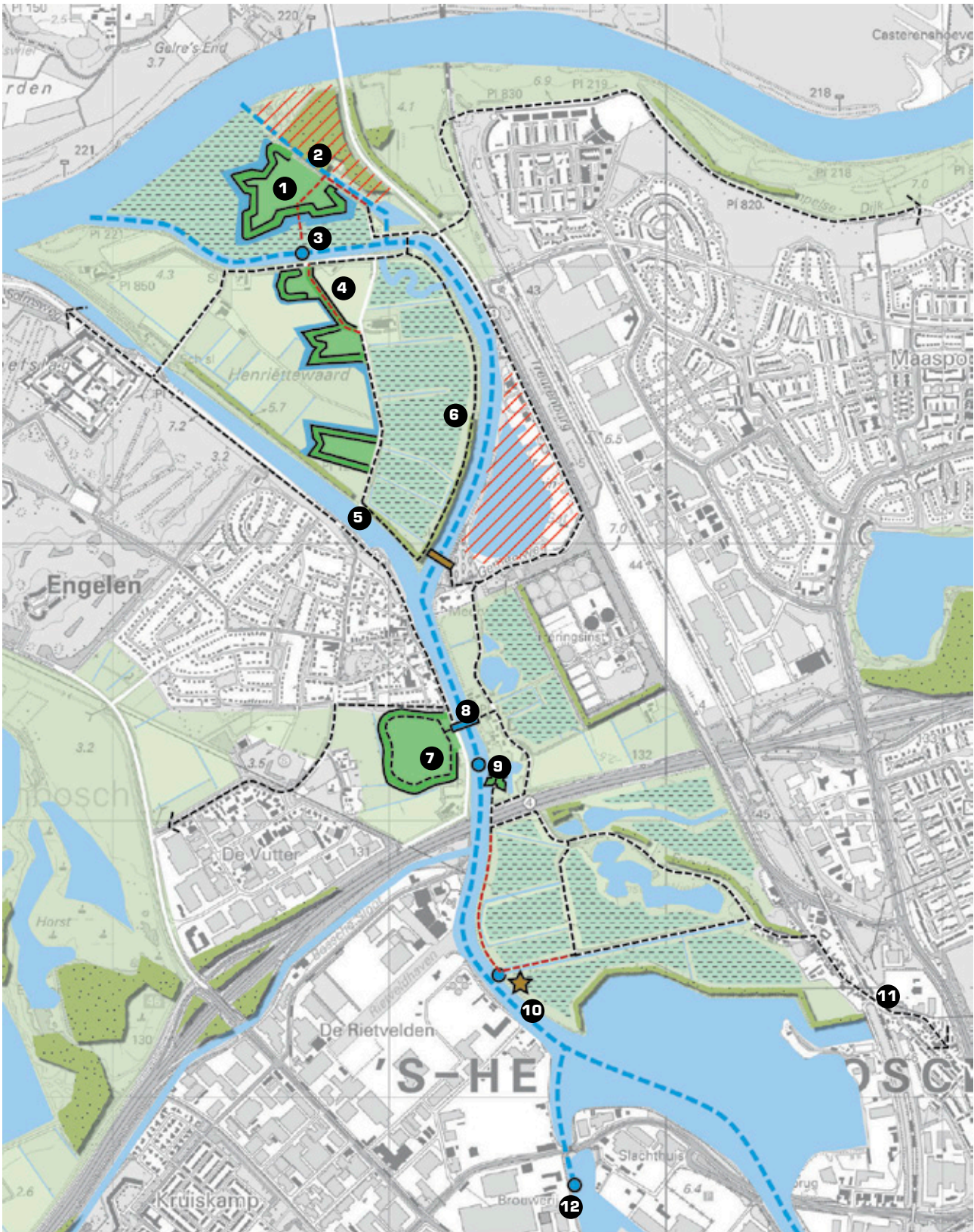
3.1 De logistieke organisatie van het beleg van 's-Hertogenbosch

Verplaatsing van troepen in 1629 (Pieter Snayers)

De bevoorrading van een leger van 28.000 man vergt bijzonder veel inspanningen en leverde zeker in de zeventiende eeuw vaak problemen op. Alle benodigdheden moesten van grote afstand worden aangevoerd. De mannen op de Nederlandse schepen en karren moesten voortdurend op hun hoede zijn voor de vijand die niet schroomde om de aanvoerende konvooien te onderscheppen en buit te maken. Tijdens de belegeringsoperatie maakte Frederik Hendrik gebruik van twee bevoorradingslijnen; één via de Hollandse vesting Heusden en één via de Maas en de Dieze.

Kansenkaart voor het gebied "logistiek en organisatie"

Militair terrein	Waterroute en potentiële aanlegplaats	Bestaande recreatieve routes
Natte natuurontwikkelingen	Herstellen Rosmolen	Nieuwe recreatieve routes

Het gebied ten noorden van de stad, langs de Dieze heeft als thema de "Logistieke organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch. Via de Dieze is dit gebied uitstekend over het water bereikbaar. Een groot deel van het agrarisch gebied is in de afgelopen periode overgegaan naar een natuurlijk beheer. Dit levert een aaneengesloten natuurlijk gebied op dat interessant is voor recreanten. Door het gebied lopen veel aantrekkelijke recreatieve routes.

Door elementen uit de Linie van 1629 te reconstrueren, waterverbindingen met aanlegplekken te ontwikkelen, en enkele ontbrekende schakels in het recreatieve systeem aan te vullen, ontstaat een aantrekkelijk recreatief gebied waar de nadruk wordt gelegd op de logistieke organisatie achter het beleg van de stad.

1 Fort Crèvecoeur als informatiepunt voor de Logistiek. De landmacht kan hierin ook een rol spelen 2 Herstellen van de sluis door Fort Crèvecoeur voor pleziervaart 3 Aanlegplek voor recreatievaart 4 De hoornwerken in de Henriettewaard zouden gedeeltelijk gereconstrueerd kunnen worden. Over de grondwallen zou een wandelroute kunnen worden aangelegd. 5 Een pontverbinding over het kanaal zou de mogelijkheid om recreatieve rondjes te fietsen of wandelen versterken. 6 Wandelroute langs het water.	7 De plek waar de Engelschans heeft gelegen is nog steeds een open plek met hoogteverschillen in het maai-veld. Een wandelroute kan de plek toegankelijk maken 8 Maken van een pontverbinding en markeren van de plek waar de historische Schipbrug heeft gelegen. 9 Reconstrueren van de Diezeschans. Door hier ook een aanlegsteiger te plaatsen kan de plek ook recreatief verder ontwikkeld worden. (kleinschalige horeca?) 10 Maken van een houten Rosmolen in de Polder Ertveld. Koppelen aan nieuwe wandelroute over de dijk en een aanlegplaats. 11 Recreatieve route over de Engelse dijk richting de Heindijk. 12 Aanlegpunt bij brouwerij Heineken. Verbinden van recreatieve mogelijkheden van de Linie met ondernemers in het gebied (bijvoorbeeld een biertuin op de nieuwe Diezeschans)

Fort Crèvecoeur

Fort Crèvecoeur werd rond 1587 gebouwd en was oorspronkelijk onregelmatig zevenhoekig en had een natte gracht, die door de lager gelegen grond met begroeiing nog steeds zichtbaar is. Volgens een getekende kaart uit 1629 was het fort haast een compleet dorp: er zijn enkele huizenblokken aangegeven, een ‘marckt’, een ‘kerck’, een ‘Gouverneurshuys’ aan de Maaszijde en een waterpoort die toegang gaf tot een binnenhaven waarin enkele schepen konden liggen. Ook was er een ‘Bosse Poort’. Het fort controleerde de scheepvaart

over de Maas en de Dieze. Bovendien kon de inundatie van het gebied rond de stad vanuit het fort geregeld worden. Een deel van het fort is nu nog steeds in gebruik als militair terrein en is daarmee niet openbaar toegankelijk. Het fort is dus al bijna 400 jaar in handen van het leger en het feit dat de Genie nog steeds actief gebruik maakt van het fort is een rechtstreeks overblijfsel van de gebeurtenissen rond het beleg van 1629.

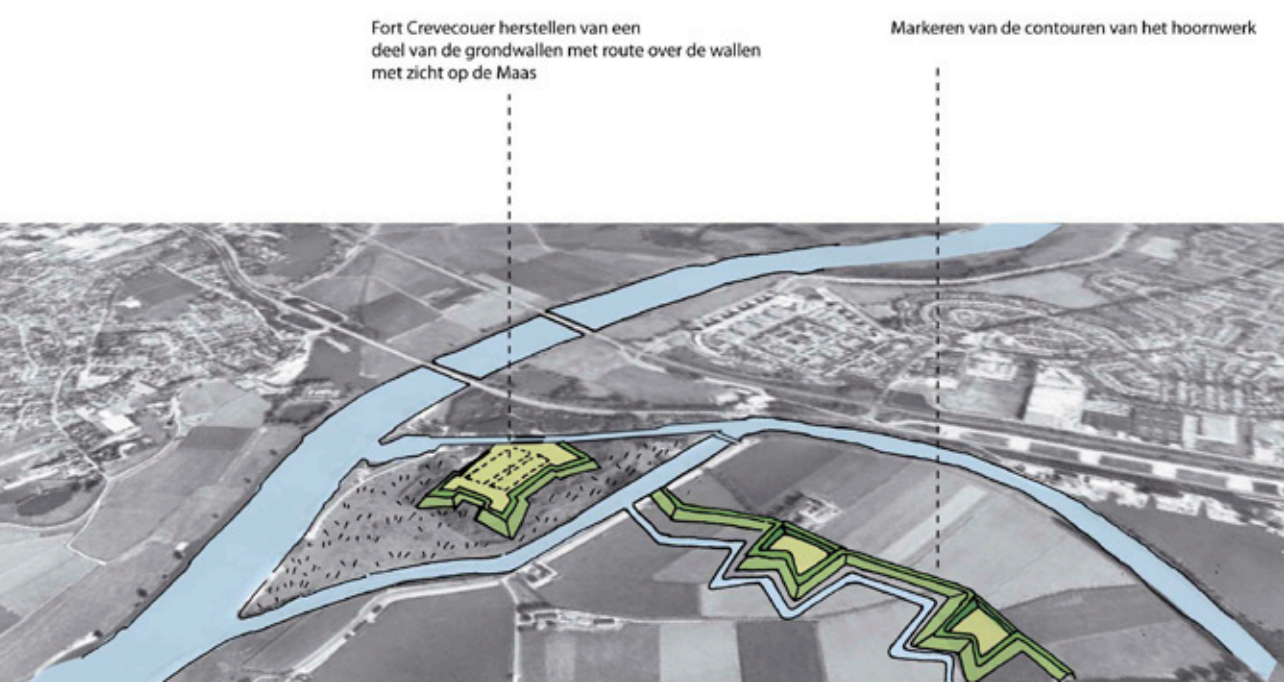

Fort Crèvecoeur

Ontwikkelingskansen

Het gedeelte dat niet in gebruik is als militair terrein kan toegankelijk gemaakt worden. Door een deel van de wallen van het zevenhoekige fort te herstellen ontstaat een plek waar het verhaal van de logistieke aspecten van de Linie, en de centrale rol van Crèvecoeur hierin goed verteld kan worden. Hierbij is het van belang om enerzijds zicht te hebben op het grote water van de Maas, waarover ten tijde van het beleg de goederen aangeleverd werden, en anderzijds is de relatie met de Dieze essentieel. Door een aanlegplek te maken aan de wallen van het fort, of dichtbij het fort, kunnen bezoekers vanuit de stad op

een aantrekkelijke manier, met een boot, naar het fort worden gebracht. De locatie leent zich ook bijzonder goed voor tijdelijke activiteiten in het kader van de beleving van het beleg van ‘s-Hertogenbosch. Gedacht kan worden aan tijdelijke markten, openlucht theater, etc. Hiervoor zou binnen de herstelde fortwallen tijdelijke bouwwerken kunnen worden opgericht. De plek leent zich ook goed voor exposities over de ontwikkeling van het leger. Het verhaal van bijna 400 jaar Genie op het fort heeft een overlap met het verhaal van het beleg van ‘s-Hertogenbosch. De Landmacht kan bij de ontwikkeling hiervan een belangrijk rol spelen.

Schets van de ontwikkelingskansen fort en omgeving

Fort Crèvecoeur, gelegen aan de monding van de Dieze, was tot 1600 in Spaanse handen, maar werd voor 200.000 dukaten aan de Staatsen verkocht. Eenmaal in Staatse handen werd van hieruit het vaarverkeer beheerst. De Bossche stadsschepen Robbert van Voorne vermeldde dat op 30 april al “meer als 150 schepen de Maese [waren] affgecomen en [bleven] liggen by Crevecouer, waerinne geseght werde amonitie te wesen”. Uiteindelijk zouden ruim 200 schepen afmeren met oorlogstuig en materiaal voor de aanleg van de linies en andere veldversterkingen. Een groot gedeelte van het geschut (53 stuks), de munitie, de levensmiddelen, haver voor de

paarden, bouwmaterialen en een groot gedeelte van de bagage werden via de grote rivieren naar fort Crèvecoeur verscheept alvorens het in de kwartieren arriveerden. De tocht naar de stad duurde ongeveer een uur. De logistieke activiteiten waren strak gepland: de eerste schepen arriveerden in Crèvecoeur bijzonder genoeg tegelijkertijd met het voetvolk dat kwam gelopen vanaf de Mookerhei.

Er is een wens om de voormalige sluis door Fort Crèvecoeur te herstellen. Deze voormalige sluis dateert niet uit de periode van rond 1629, in de tijd van het beleg liepen de twee waterlopen rond het fort. Toch zou dit project als een kans op de lange termijn kunnen worden gezien om de recreatieve bereikbaarheid van het fort vanuit de stad te vergroten.

Bij de ontwikkelingen op het fort dient wel rekening gehouden te worden met de rust, en het gevoel van stilte en de natuurwaarden van het fort. Dit zijn kwaliteiten die bij eventuele nieuwe ontwikkelingen leidend moeten zijn.

Referentiebeeld. Door de voormalige sluis door Fort Crèvecoeur te herstellen kan het fort bereikbaar worden gemaakt voor de recreatievaart.

Het was gebruikelijk dat soldaten zelf voor hun levensonderhoud zorgden en van hun soldij de ingeschepte waren kochten van zoetelaars, marskramers en handelaren op de markt. De soldaten waren ook inventief om hun rantsoen aan te vullen. Sommigen visten in het ondergelopen gebied, anderen hadden er een beschuldiging van desertie voor over om naar fort Crèvecoeur of Orthen te trekken waar de schepen aanlegden: daar waren de levensmiddelen - zonder alle transportkosten - veel goedkoper.

Hoornwerken in de Henriëttewaard

Het gebied tussen Engelen en fort Crèvecoeur bevat elementen van de circumvallatielinie. Twee hoornwerken zijn nog in de bodem aanwezig. Bij een bezoek aan de Henriëttewaard doet echter nauwelijks iets aan het beleg herinneren.

Ontwikkelingskansen

De voormalige hoornwerken zijn onzichtbaar in de Henriëttewaard. De grond wordt als akkerbouwland gebruikt, maar zal in de toekomst meer als natuurgebied ontwikkeld worden. Een deel van de

hoornwerken en de dijk door de Henriëttewaard zouden gereconstrueerd kunnen worden. Dat zou gecombineerd kunnen worden met een onverhard wandelpad over de contouren van de hoornwerken. Deze hoornwerken liggen echter op land dat nog agrarisch in gebruik is. Op korte termijn kan worden gekeken naar alternatieve manieren om de contour van de voormalige linie herkenbaar te maken, zoals een informeel wandelpad door het veld.

Foto van een weg door de Henriëttewaard

De vaarverbinding tussen 's-Hertogenbosch en fort Crèvecoeur moest koste wat kost behouden blijven. Om te voorkomen dat de Spanjaarden elders aan de oevers grip zouden krijgen op het vervoer over de Dieze, werd tussen Engelen en het fort ook een linie opgeworpen.

Kwartier van Solms (Engelen)

Het dorp Engelen aan de westoever van de Dieze werd in 1629 voor een groot gedeelte vergraven om te dienen als legerkamp (kwartier van de Graaf van Solms). Langs het water van de Dieze zijn nog de resten van de Engelierschans zichtbaar. De locatie van de voormalige Engelierschans is op dit moment een prachtig open gebied ten zuiden van het dorp met een bijna poëtische uitstraling. In het veld langs de Dieze zijn nog de contouren van de schans zichtbaar. De huidige vormen van de schans stammen niet uit het jaar van het beleg, maar de locatie is wel in gebruik geweest als basis voor het kampement van Solms.

locatie van het kwartier van Solms ten zuiden van Engelen

Ontwikkelingskansen

Deze locatie leent zich uitstekend om de manier waarop compagnieën hier gelegerd waren zichtbaar te maken. Door het formaat en opstelling van de tenten in de grond te markeren kan men het kampement beleven, zonder de plek geweld aan te doen met grote ruimtelijke ingrepen. Tijdens bijzondere gebeurtenissen, kan het tentenkamp tijdelijk opgebouwd worden als een soort openluchttheater. Tevens zou het gebied opengesteld kunnen worden voor wandelaars, zodat een onverharde rondwandeling over de wallen kunnen worden gemaakt.

Voor deze plek heeft reeds een verkenning plaatsgevonden voor een rood-voor-groen regeling voor de Graaf van Somsweeg 97 en omgeving. Dit initiatief betreft de vraag om bij het opheffen van het agrarische bedrijf aan de Graaf van Solmsweg 97 enkele woningen te plaatsen en natuurontwikkeling in het overige gebied. Als dit plaatsvindt zou de mogelijkheid moeten worden benut om de Engelierschans bereikbaar en herkenbaarder te maken.

Beeld uit de rood-voor-groen studie Engelierschans

Engelen is één van de dorpen die voortdurend met Staatse en Spaanse soldaten te maken had. In de onrustige jaren 1578 en 1579 wemelde het in het dorp van krijgsvolk in Spaanse dienst. De plaatselijke bevolking kreeg te maken met vreemdelingen uit Engeland, Schotland, Frankrijk, Italië en Wallonië. Zowel voetsoldaten als ruiters hadden hun tenten opgeslagen in de binnenpolder van Engelen. Pachters van de landbouwgrond klaagden over de aanwezigheid van de troepen omdat de gewassen volledig waren platgetrapt en vernield. Roof en plundering waren aan de orde van de dag, vooral door de ruige en ongecontroleerde soldaten onder enkele bij de dorpelingen bekende en beruchte oversten. Ook de Staatse troepen kwamen naar Engelen om buit te maken: de kerkklokken werden uit de kerktoren geroofd om er in Dordrecht vijf kanonstukken van te maken.

Ook tijdens en na het beleg van 1629 werden de dorpelingen getroffen. Om er zeker van te zijn dat het cruciale logistieke centrum ten Noorden van de stad in Staatse handen bleef, werden het dorp Engelen en de omgeving omgevormd tot het legerkamp van de Graaf van Solms. Engelen werd volledig doorgraven door de omsingelingswerken van het Staatse leger. Huizen werden afgebroken, boomgaarden verwoest en landerijen en weilanden werden “samengenomen ende afgeweyt.” Resten van de voormalige Engelierschans werden in de linie opgenomen. Op de plek waar de schans ooit had gestaan, lagen op dat moment enkelen van de circa 23 compagnieën.

Fort Dieze

Tegenover het kwartier in Engelen lag het fort Dieze. Het fort werd al vroeg aangelegd om de schipbrug over de Dieze te beschermen. Op de plaats van het fort, ten noorden van de snelweg A59 ligt tegenwoordig een haventje.

Ontwikkelingskansen

De ligging van het voormalige fort Dieze, direct ten noorden van de snelweg en aan het water van de Dieze, maakt het een zeer kansrijke locatie voor een nieuwe ontwikkeling. Het stuk grond is in particulier bezit, maar is (vrijwel) onbebouwd en biedt aanleiding om de contouren van het fort te herstellen in grond. Hierdoor ontstaat het beeld van een fort aan het

Locatie aan de Dieze waar de schans lag

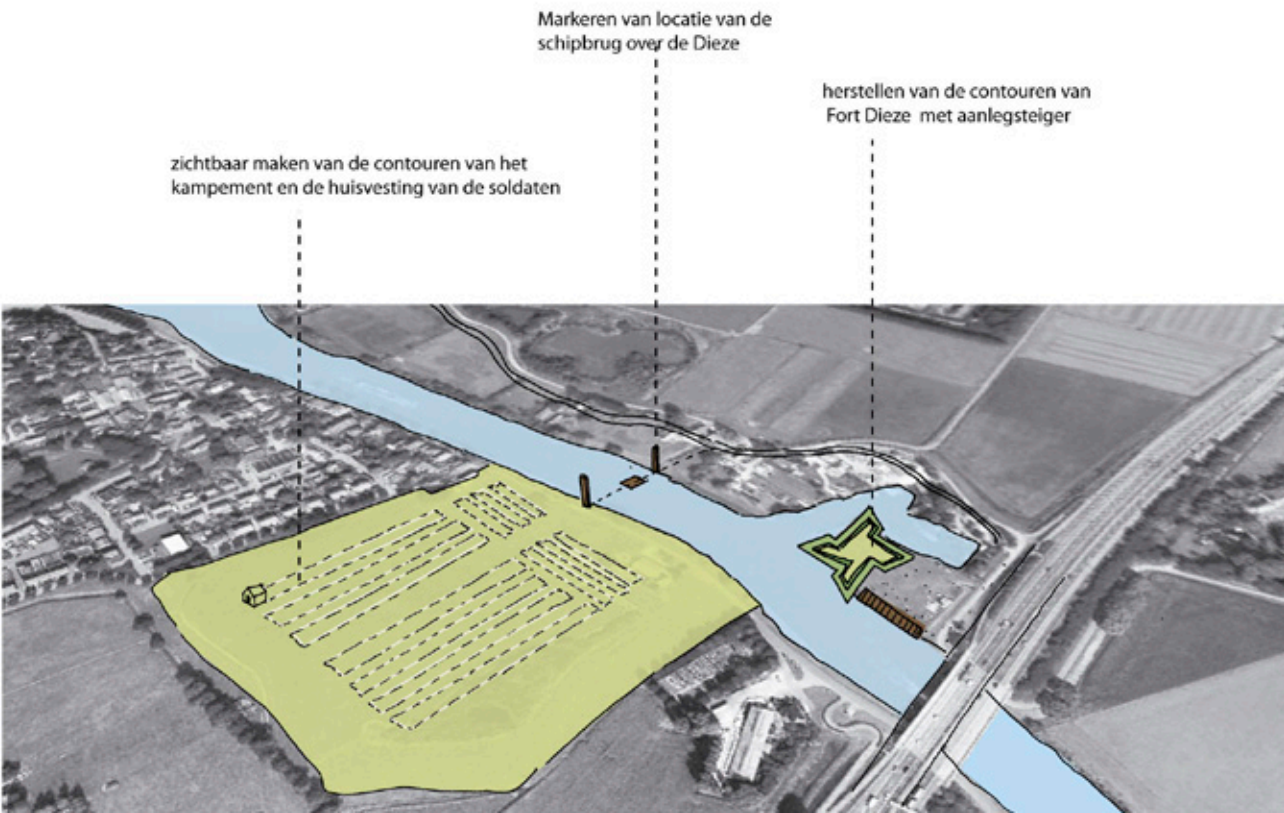
water (referentie fort Anthonie). Het fort is zeer goed bereikbaar vanuit de stad over het water van de Dieze. Aan de herstelde wallen kan een aanlegsteiger worden gerealiseerd zodat bezoekers de gereconstrueerde wal op kunnen. De ontwikkeling van de schans zou gepaard kunnen gaan met de ontwikkeling van een kleinschalige jachthaven of een horecavoorziening. Vanaf de snelweg ter hoogte van de brug over de Dieze hebben automobilisten en fietsers van bovenaf zicht op het fort. Het herstellen van de contouren van het fort zal als een visitekaartje voor de Linie werken, en vergroot direct de bekendheid van het beleg van 's-Hertogenbosch voor het grotere publiek.

Schipbrug

De schipbrug bij Engelen controleerde het scheepvaartverkeer over de Dieze en voorkwam dat vijandelijke schepen de stad zouden bereiken. Geen enkele boot kon ongezien langs Engelen komen. De schipbrug verloor haar functie toen in de Dieze een dam werd gelegd, die moest voorkomen dat het weggepompte water via de Dieze terug naar de stad zou stromen.

Ontwikkelingskansen

Waar de schipbrug zich in 1629 bevond is nog altijd te zien. Deze plek kan herkenbaarder gemaakt worden door met hoge palen de exacte locatie van de voormalige brug te markeren. Of door de plek te markeren met een kunstwerk (zie referentiebeelden). Door een het mogelijk te maken om het water over te steken kunnen mensen vanuit fort Dieze een rondje wandelen richting Engelen. De oversteek kan gemaakt worden met een pontje. Hierbij dient wel rekening gehouden te worden met de boeroepsvaart op de Dieze.

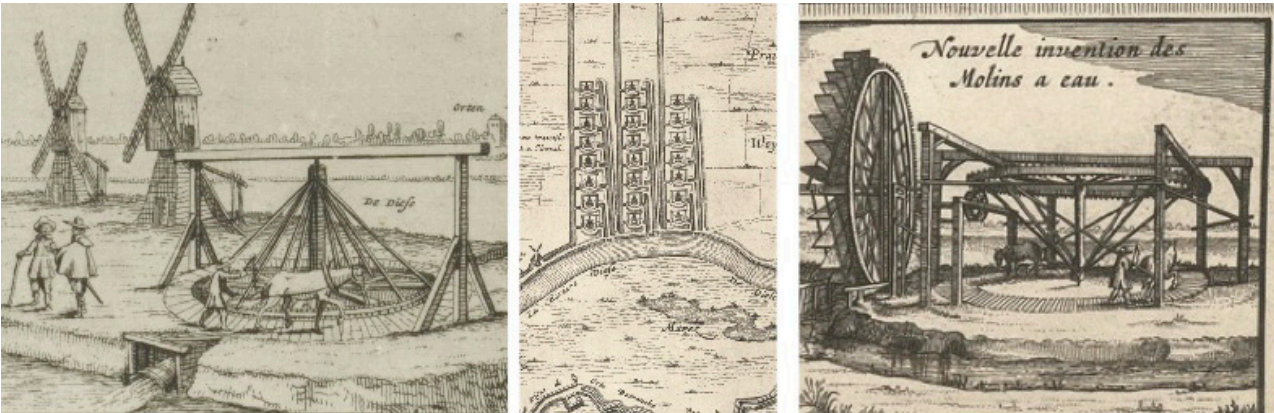

Schets van de ontwikkelingskansen van het kwartier van Solms ten zuiden van Engelen, Fort Dieze, en het markeren van de Schipbrug over de Dieze

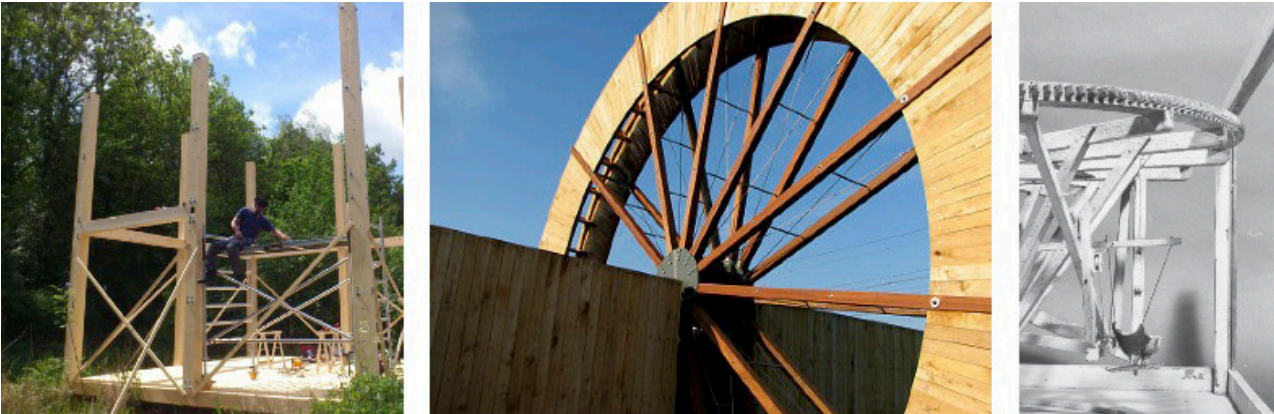
Tegenover het kamp Engelen, waar de Ploossche Sloot in de Dieze uitmondde, werd een nieuwe schans, fort Dieze, gebouwd. Dit fort was aangelegd om een Schipbrug te beschermen die de doorvaart naar de stad controleerde. Geen enkele boot kon ongezien langs Engelen komen. Later verloor de brug haar functie, omdat de Staatsen de hele rivier hadden afgedamd.

Rosmolens aan de Dieze

De Rosmolens die aan de oevers van de Dieze werden opgericht waren essentieel in de plannen van Frederik Hendrik. Met behulp van deze watermolens werden de inundatievelden rond 's-Hertogenbosch drooggemalen, zodat de Staatse troepen, ongehinderd door het water, de stad konden naderen. Op de plek waar de rosmolens stonden is nu het industrieterrein de Rietvelden gesitueerd.

afbeeldingen van de rosmolen

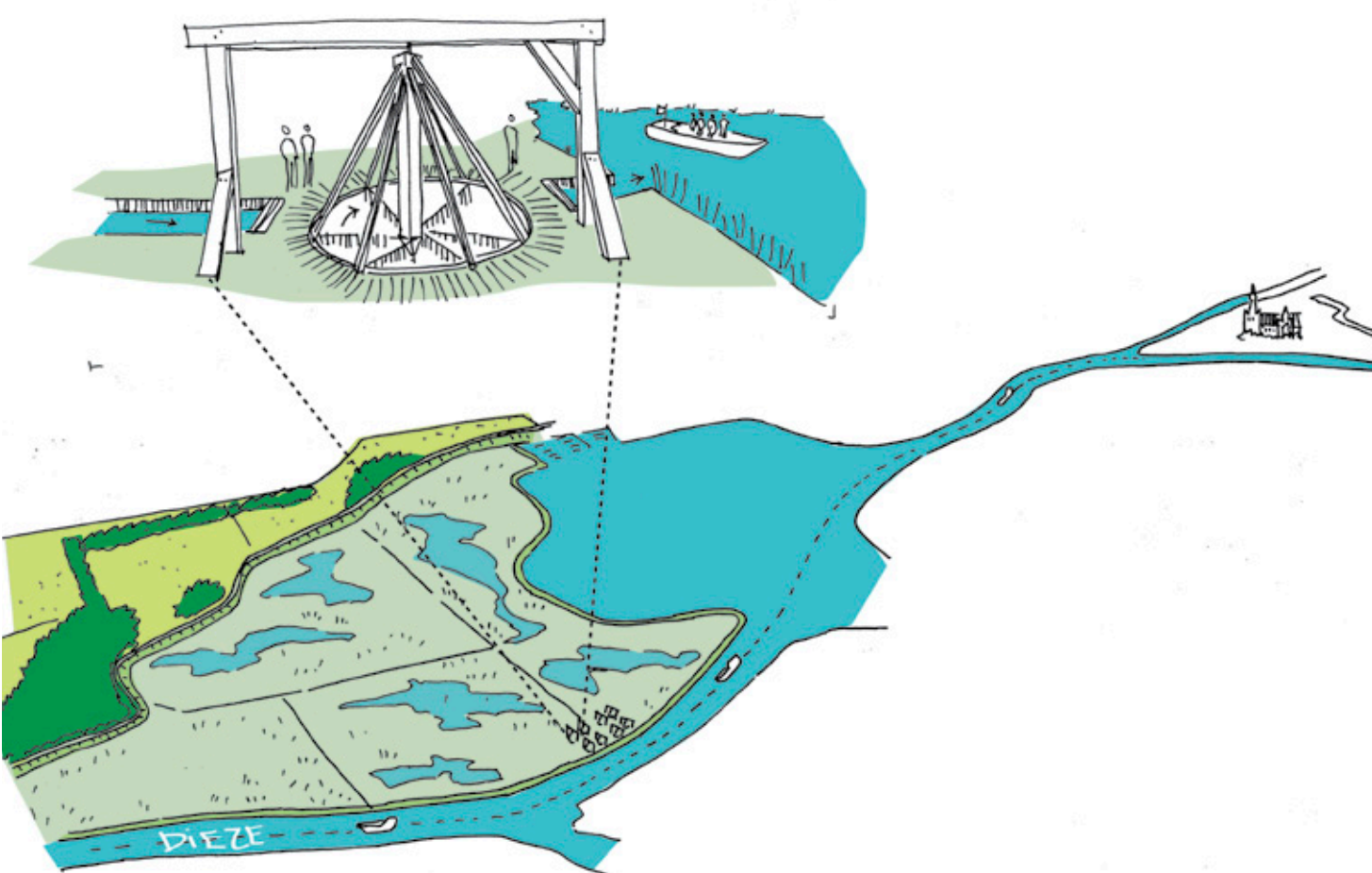

referenties voor een hedendaagse vertaling van een rosmolen

Ontwikkelingskansen

Het industrieterrein de Rietvelden biedt weinig aanleiding voor recreatie voorzieningen. Het voorstel is dan ook om een houten rosmolen te reconstrueren aan de andere zijde van de Dieze, in de polder. Hier kan de werking van de molen beter verteld worden. Aan het water wordt een aanmeerplek gerealiseerd voor mensen die met de boot komen. Maar ook mensen die doorvaren naar Fort Dieze of Crèvecoeur krijgen zo een beeld van de ingenieurskunst die de

basis vormde voor het beleg van 's-Hertogenbosch. Door de polder kan een wandelrondje worden gerealiseerd dat de molen met de Engelse Dijk en Fort Dieze verbindt.

Schets van de mogelijke plek voor een hedendaagse vertaling van een rosmolen

De aanleg van de twee linies had 's-Hertogenbosch en omgeving in een enorme polder veranderd en daar wisten de in Engelen gearriveerde Hollandse ingenieurs wel raad mee. Enkele jaren daarvoor hadden zij nog de Beemster, de Purmer, de Wormer en Heer Hugowaard drooggemalen. Op 14 juli werd de herstelling van een aantal oude molens aanbesteed. Daarnaast werd begonnen met de opstelling van 23 nieuwe waterrosmolens. De bij Hollandse zagerijen bestelde bouwpakketen met de onderdelen voor het uitgestrekte molenpark waren enkele dagen eerder gearriveerd. De Ingenieurs plaatsten de rosmolens iets onder Engelen, aan de linkeroever van de Dieze, in het letterlijke doucheputje van noordoost Brabant; het laagst gelegen punt van de droog te malen polder. Ze kozen voor molens die het water óf met behulp van

een schroef in een houten koker óf met een waterrad opmaalden, omdat deze in relatief korte tijd gebouwd konden worden. Hoewel de bouw van de molens voortvarend verliep, kreeg men bij aanvang toch een onverwachtse tegenslag te verwerken. Er waren namelijk te weinig paarden om alle molens te bedienen. De meeste paarden waren door Ernst Casimir meegenomen voor een achtervolging op een Spaans leger dat de Veluwe was binnengevallen. Desondanks deden de molens hun werk. Midden augustus (dus ongeveer een maand later) was het waterpeil over een grote oppervlakte 14 duimen (ongeveer 35 centimeter) gezakt.

Referentiebeeld. Alternatieve vormen om de contouren Linie herkenbaar te maken: een route door het maisveld.

Referentiebeeld Blessebrugschans. Een schans tot stand gekomen door een waterbergingsopgave en cultuurhistorische wens te combineren

Referentiebeeld. Een schans hoeft niet altijd exact te worden gereconstrueerd. In dit voorbeeld is een schans op een andere plek opgebouwd als een soort Landart (Paul de Kort)

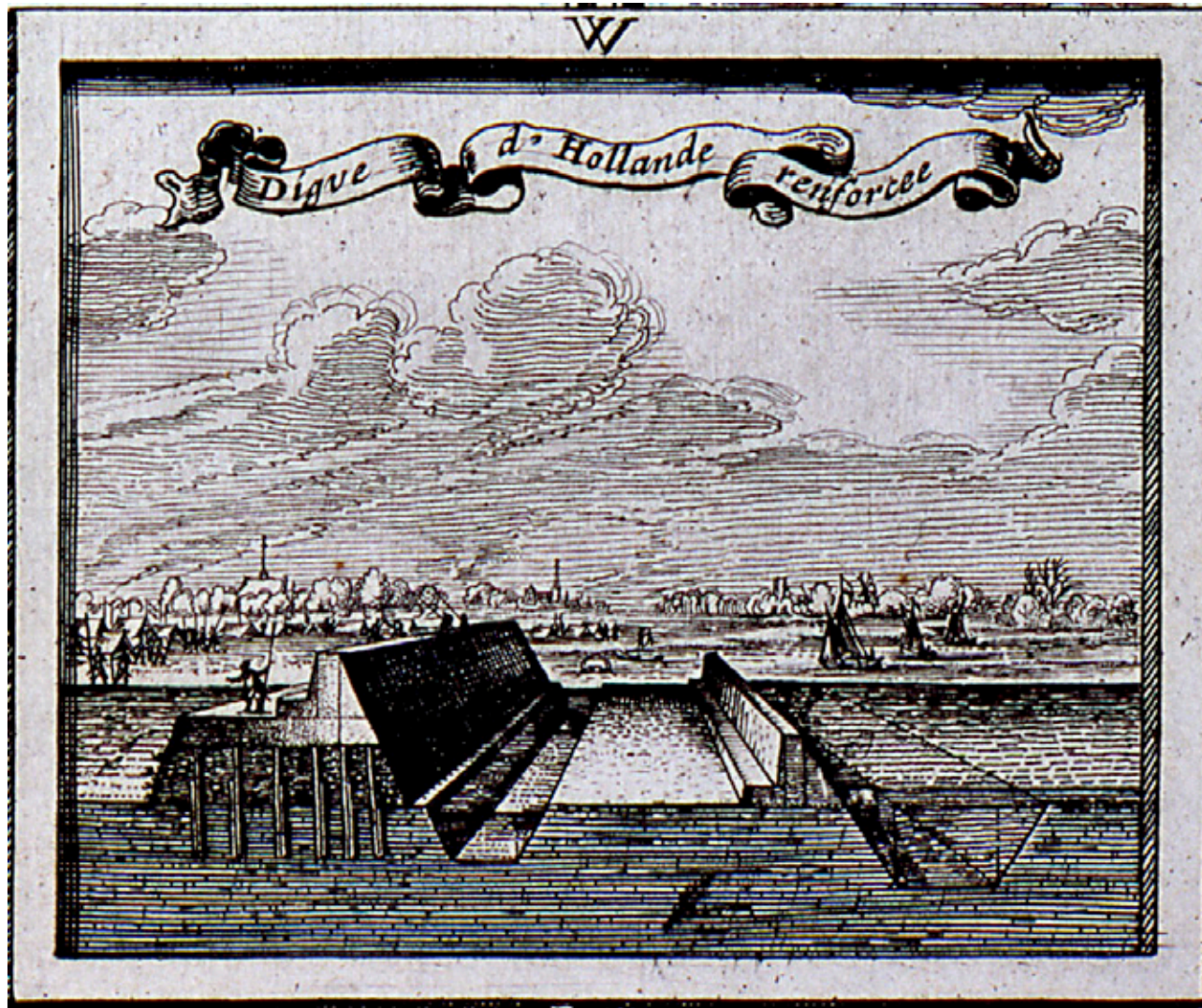
REFERENTIEBEELDEN

Referentiebeeld Het pallet paviljoen. Een voorbeeld hoe je op een alternatieve wijze naar een fort of schans kunt verwijzen met tijdelijke bouwwerken (Matthias Loebermann)

Referentiebeeld Strokasteel Veenhuizen Een voorbeeld hoe je op een alternatieve wijze naar een fort of schans kunt verwijzen met tijdelijke bouwwerken.

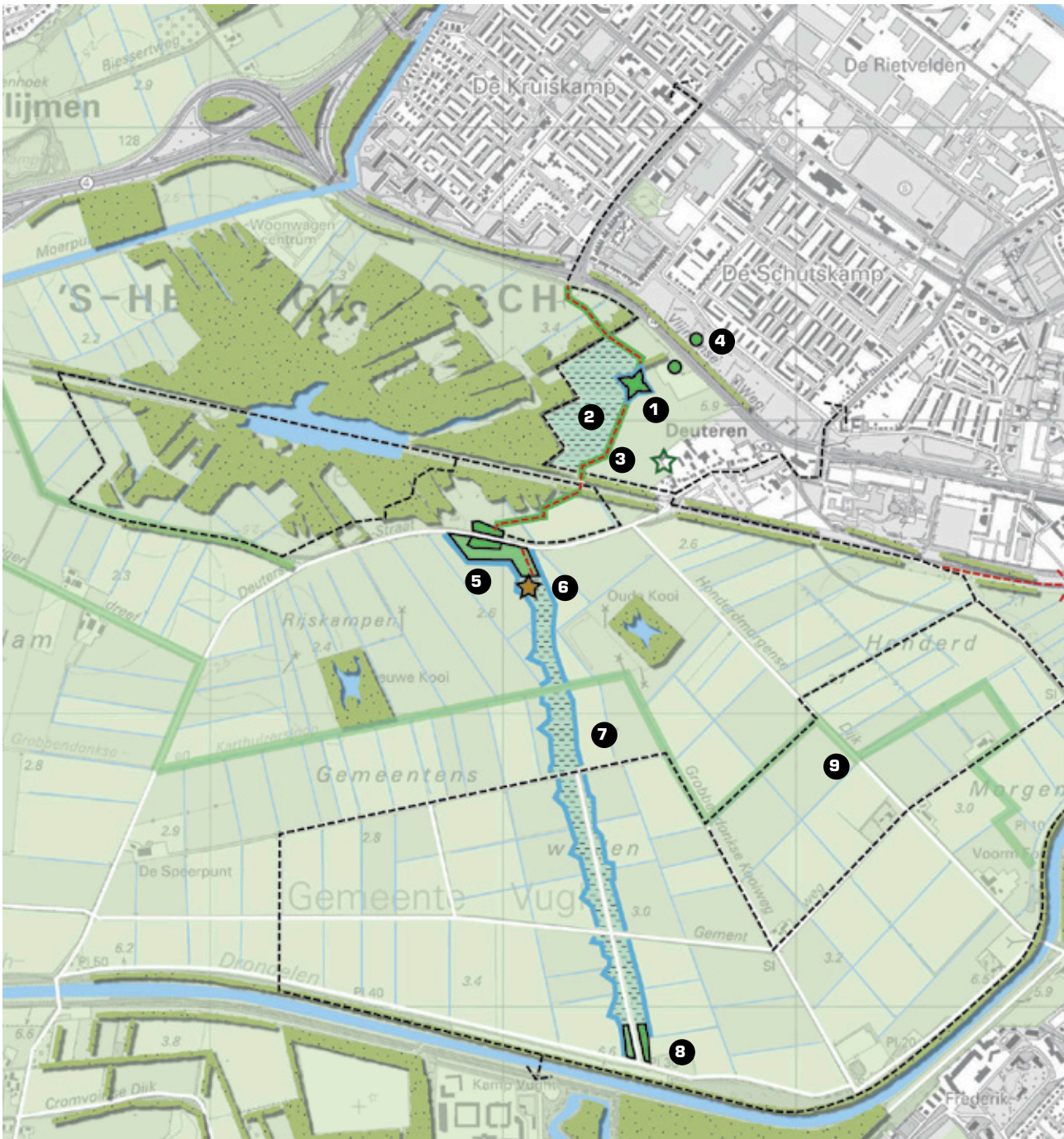
De Hollandse Dijk

Op 12 juli namen Bossche verspieders meer activiteit waar in de buurt van Engelen. Aan de oevers van de Dieze laadden schepen grote hoeveelheden hout uit. Tientallen arbeiders en ingenieurs arriveerden vanuit Holland. In eerste instantie hadden de Bosschenaren geen idee wat hen te wachten stond, maar al snel werd duidelijk dat alle activiteit bij Engelen erop duidde dat hier watermolens werden gebouwd. De rivieren de Dommel en de Aa stroomden op dat moment al niet meer tot de stad en daarmee was de inundatietactiek van de Bossche vesting al in grote mate ondermijnd. Maar dit was bij lange na niet voldoende voor Frederik Hendrik. Door de Hollandse poldertechniek werd de zo succesvolle en beproefde inundatieverdediging langzaam maar zeker van de Bosschenaren afgenomen.

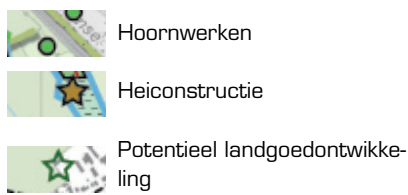
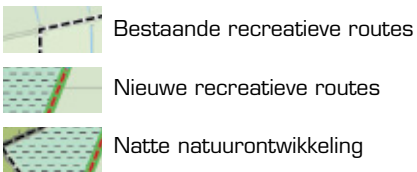
3.2 ingenieurskunst van het beleg

Na de eerste verdedigingslinie begonnen de Staatsen met de aanleg van een tweede linie binnen de grotere circumvallatielinie, de contravallatielinie, van ongeveer 25 kilometer lang. Deze linie werd aangelegd om (1) het droog te malen gebied te verkleinen, (2) snellere communicatielijnen aan te leggen (3) De stad beter af te sluiten (met twee linies). Omdat het waterpeil zakte, konden ook de Bossche verdedigers makkelijker het eens moerassige gebied betreden. De contravallatielinie bevatte 45 redoutes en 35 à 45 batterijen die vuur op de stad konden uitbrengen. Zodra ook deze omsingeling grotendeels compleet was en het waterpeil begon te zakken, liet Frederik Hendrik de voorbereidingen treffen voor de eerste loopgraven. Bij al deze werkzaamheden waren ingenieurs aanwezig.

Kansenkaart voor het deelgebied 'Ingenieurskunst'

Ten westen van de stad vinden we het cluster waar het verhaal van de ingenieurskunst benadrukt wordt. In dit gebied ligt ook het natuurreservaat de Moerputten. Vroegere veenontginningen hebben hier een nat landschap achtergelaten, dat zowel voor natuur als recreatie grote waarde heeft. Onder de Moerputten, ten zuiden van de Deutersestraat ligt de Vughtse Gement, een polder waar de openheid in de loop van de eeuwen bewaard is gebleven en vanwaar nog het zicht op de stad mogelijk is. Deze polder bijzondere natuurlijke en landschappelijke waarden. Zo komen er diverse weidevogels en bijzondere planten voor en liggen er twee eendenkooien in het gebied.

Binnen het gebied zijn nog enkele relikten uit de linie zichtbaar, en er is een uitgebreid recreatief routestelsel aanwezig inclusief parkeerplaats. Deze locatie biedt een prachtige context om ook het verhaal van de Linie rond 's-Hertogenbosch te laten zien, en dan specifiek de ingenieurskunst. Het natte landschap vertoont gelijkenissen met de moerasachtige situatie die men hier aantrof in 1629, en het reconstrueren van enkele Linie-elementen kan verduidelijken wat een enorm project het was om te komen tot het beleg van 's-Hertogenbosch.

- 1 Reconstrueren Deutse Schans. Ontwikkelen als infopunt voor het cluster van de ingenieurskunst en startpunt van de routes.
- 2 Natte natuur achter de schans markeert de overgang tussen hoog en laag, en laat zien hoe de Linie ooit door moerassig gebied is aangelegd.
- 3 Een stuk van de voormalige Liniedijk herstellen met daarover een wandelroute.
- 4 Markeren van de hoornwerken aan weerszijden van de weg als "poort" van de linie en entree voor de moerputten.
- 5 Reconstrueren van een deel van de Hollandse Dijk, als uitzichtspunt aan de Deutsestraat.
- 6 Reconstrueren van het dwarsprofiel van de Hollandse dijk, met specifieke opbouw, incl water. Tevens plaatsen van een heiconstructie ter illustratie van de enorme inspanning.

- 7 Contour van de Hollandse Dijk doorzetten als slootjes (eventueel met natte natuur daartussen).
- 8 Reconstrueren van een deel van de Hollandse Dijk, als uitzichtspunt langs het Drongelens kanaal.

Meekoppelkans

- 9 Plan voor hoogwaterdijken:
- Loop van de dijken afstemmen op voormalige Hollandse Dijk?
 - Te verbreden waterlopen vormgeven als contour van de Hollandse Dijk
 - Stukje Hollandse Dijk reconstrueren ter hoogte van de kruising met hoogwaterdijk?

Deuterse Schans

De Deuterse schans beschermde het kwartier van Pijnssen. Restanten van dit fort zijn naar alle waarschijnlijkheid goed bewaard gebleven. Op luchtfoto's is te zien dat de schans, een deel van de linie en een redoute nog in de ondergrond aanwezig zijn. De schans ligt op de overgang van natuurgebied de Moerputten en het open veld.

Moerputten

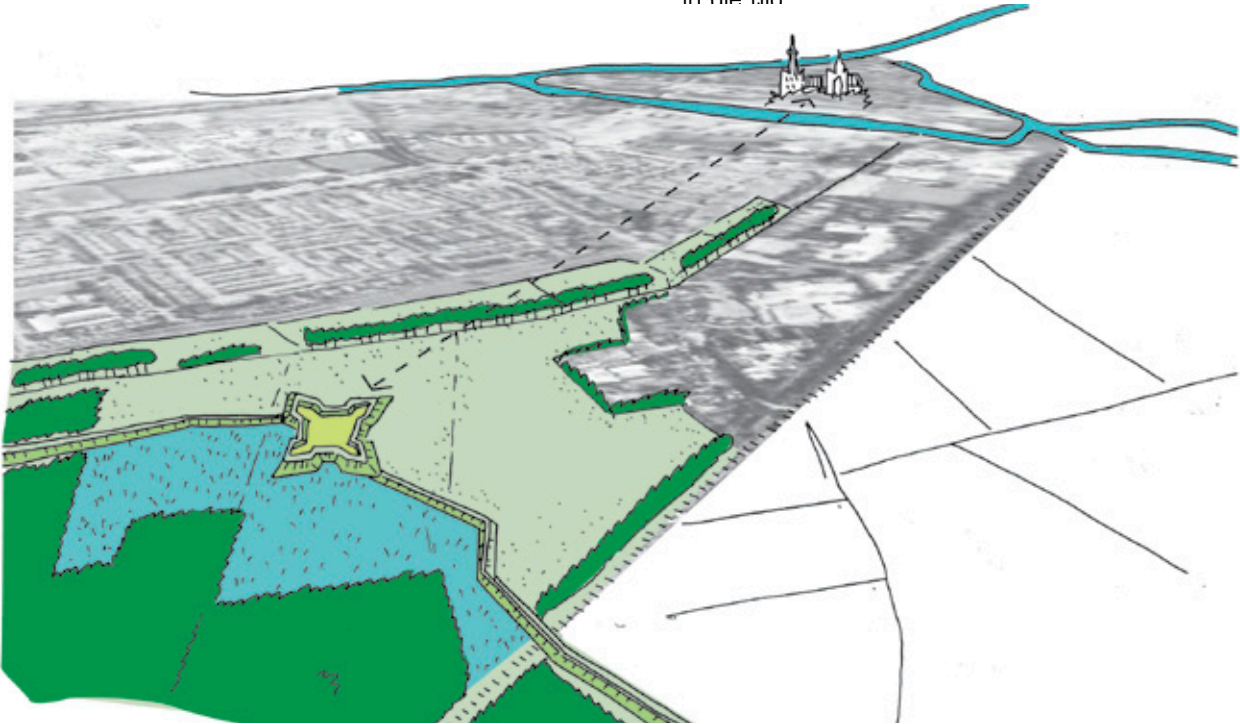

Spoorbrug in Moerputten

Ontwikkelingskansen

De exacte locatie van de voormalige Deuterse schans is bekend. De ligging, in het open veld net buiten de stad op de rand van het natte natuurgebied de Moerputten, biedt goede aanleidingen om de schans precies op de oorspronkelijke plek te reconstrueren. De schans vormt het centrale informatiepunt voor het deelgebied van de ingenieurskunst. Veel bezoekers, ook van de Moerputten, komen hier doorheen, waardoor het als de entree van het gebied zal gaan werken. Door de schans wat verhoogd aan te leggen en het omringende gebied af te graven kan goed duidelijk gemaakt worden hoe nat het gebied ooit was, en hoe groot de prestatie van het beleg is geweest.

Vanaf de schans kan een deel van de circumvallatielinie hersteld worden, door een gedeelte van de voormalige dijk te reconstrueren, en door een route aan te leggen op de plek van de voormalige linie. Het gebied van de moerputten wordt al door veel recreanten gebruikt. Er is reeds een goed ontwikkeld routesysteem, en er zijn parkeerplaatsen. Door aan te sluiten op dit bestaande recreatieve gebruik worden de ontwikkelkansen van de Deuterse schans vergroot. In de omgeving van de schans liggen ook nog enkele andere relictten van de Linie, die voor de goede landschapslezer nog herkenbaar zijn. Ook liggen binnen dit gebied het buitenhuis en de eendenkooi van Van Grobbendonck. Deze elementen vertellen niet direct iets over de ingenieurskunst, maar wel iets over de situatie van 's-Hertogenbosch in die tijd

Schets. Deuterse schans als entree voor de Moerputten

Deuteren, aan de westzijde van de stad, was in 1629 een soort eiland. 's-Hertogenbosch was alleen via smalle en moeilijk begaanbare wegen te bereiken. Kolonel Willem Pijnssen van der Aa richtte er met 2500 soldaten als laatste van de zes commandanten een klein kwartier in dat werd beschermd door fort Deuteren - van waaruit het commando werd gevoerd over heel Deuteren - en twee uitkijkposten op hoger gelegen plateaus in het landschap. "Het volk had door het water moeten waden tot onder de armen toe om [in Deuteren aan] te komen", schreef Frederik Hendrik zelf. Hoe moeilijk toegankelijk het gebied rond was bleek ook toen het Spaanse ontzettingsleger onder leiding van Hendrik van den Bergh probeerde de stad te bereiken. Hendrik van den Bergh had geschreven aan gouverneur Grobbendonck dat hij het Bossche garnizoen bij deze aanval

nodig had. De brief bereikte de gouverneur nooit. Toen de Bossche schepen met de gevraagde garnizoenssoldaten 's morgens niet verschenen, sloeg Henrik de aftocht. Hoewel enkele van zijn officieren nog overwogen om de stad zwemmend te bereiken, werd hem toch wel duidelijk dat de poging om 's-Hertogenbosch te ontzetten, gefaald had.

Hollandse Dijk

De Hollandse dijk, een deel van de circumvallatielinie, sloot 's-Hertogenbosch aan de westzijde af van de buitenwereld. De aanleg van deze dijk, die van de Vugtherhei, dwars door de moerassige Gement richting Deuteren liep, was een enorme uitdaging

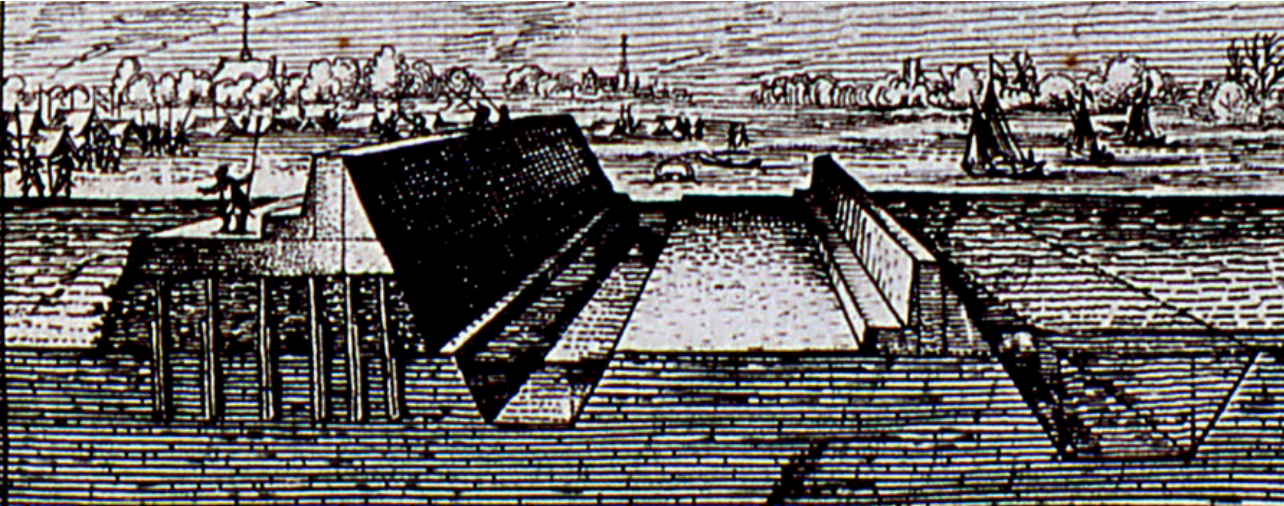
en vergde grote inspanningen. De aanleg van de dijk bleek later essentieel geweest te zijn voor het succes van de belegering.

Locatie Hollandse Dijk

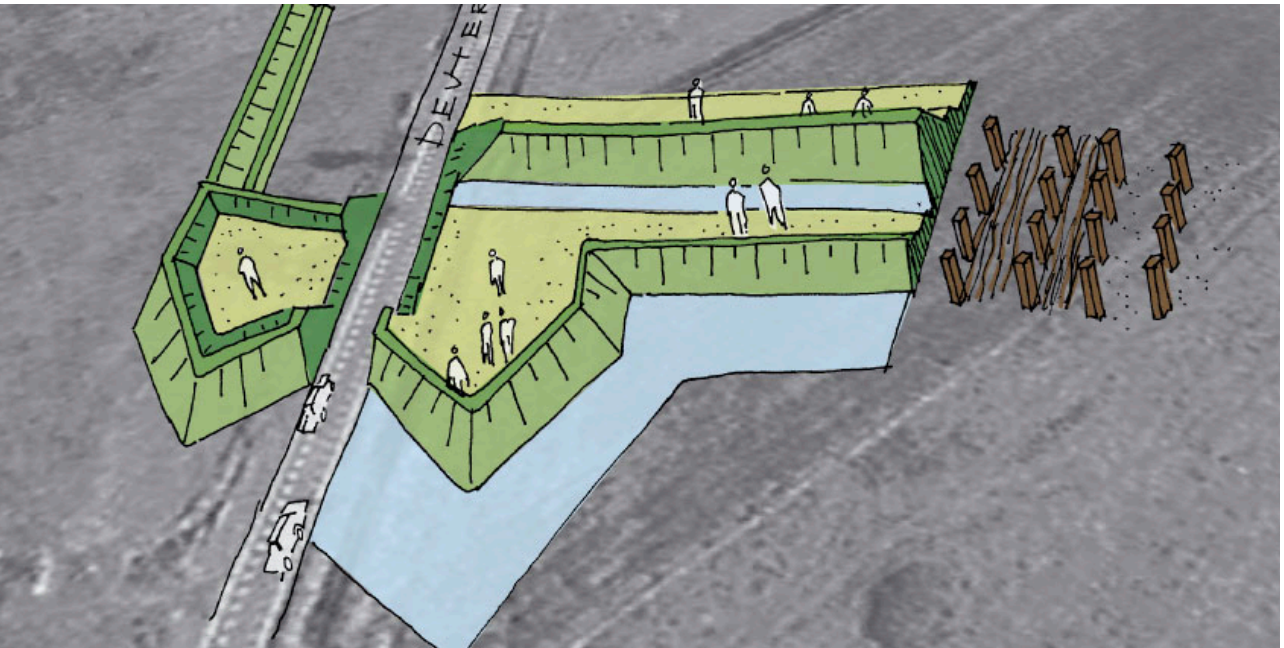
De Deuterse straat

Profiel van de Hollandse Dijk

Ontwikkelingskansen

De Hollandse dijk is het element van de Linie waar de ingenieurskunst, die de basis vormde voor het succes van het beleg, het best zichtbaar gemaakt zou kunnen worden. Hiertoe zou een stuk van de dijk gereconstrueerd moeten worden aan de Deuterse straat. Door het profiel van de dijk over een kort stuk van enkele meters te reconstrueren kan ook de dwarsdoorsnede zichtbaar worden gemaakt, waaraan de manier is terug te lezen van het aanleggen van de dijk. Tevens wordt voorgesteld om de heistelling die gebruikt werd om de palen in de moerassige ondergrond te slaan, na te bouwen.

Schets van het voorstel om een stuk van de Hollandse Dijk te herstellen langs de Deuterse straat, als uitzichtpunt over De Gement. Hier zou ook een heinstallatie geplaatst kunnen worden.

De snelle omsingeling van de stad verraste zowel vriend als vijand. Het gedeelte van de linie dat vanaf Vught, via Deuteren richting Engelen liep, was het moeilijkst af te sluiten. Vanaf de Vugtherheide trokken de belegeraars een weg dwars door de moerassen. De Boerendijk maar vooral de Hollandse dijk getuigden van een staaltje ingenieuze durf. De kwartieren Engelen, Deuteren en Vught waren vanaf dat moment met een dijk verbonden. De aanleg van de Hollandse dijk - genoemd naar de Hollandse boeren die hem aanlegden - dwars door de Gement werd vaak gebruikt om het geniale talent van de prins te bewijzen. Niet bevreesd voor de enorme uitdaging om een geïndeerd gebied over te steken en zo de stad volledig in te sluiten, vermeed Frederik Hendrik de fout om één zijde open te laten die zijn broer en voorganger Maurits wel had gemaakt. Het was inderdaad ploeteren in het moerassige gebied. Zand om borstweringen

mee te vormen was er niet. Normaal gesproken werd het afgegraven zand uit de grachten daarvoor gebruikt. Daarom werden palen diep de grond in geslagen en aangevoerd rijkhout en zand in het water gestort. Heinsius schreef over dit proces het volgende: “De Bosschenaren waren verwonderd over het feit dat het volk van de prins in het moeras, waar men vroeger niet kon lopen, zoveel ‘vastigheid’ kon halen om het geschut te weerstaan. Het werk werd dapper uitgevoerd met wilgentakken die van Keizerswaard gebracht zijn om zesendertig voet (1 voet = ong. 30 cm) water en moeras te vullen. Men wierp op de rijbossen zoveel aarde als mogelijk was om ze te doen zinken en opeen te pakken. Er werden grote palen geslagen ongeveer 6 voeten van elkaar en met takken als palissade aangehecht. Daar recht tegenover werd op twee voet nog een palissade aangelegd. Daartussen vulde men met rijbossen en dikke takken. Omdat het een werk moest worden dat het

Voorstel voor de reconstructie van een deel van de Hollandse Dijk aan de Deuterseweg en een deel bij de Vugtherhei

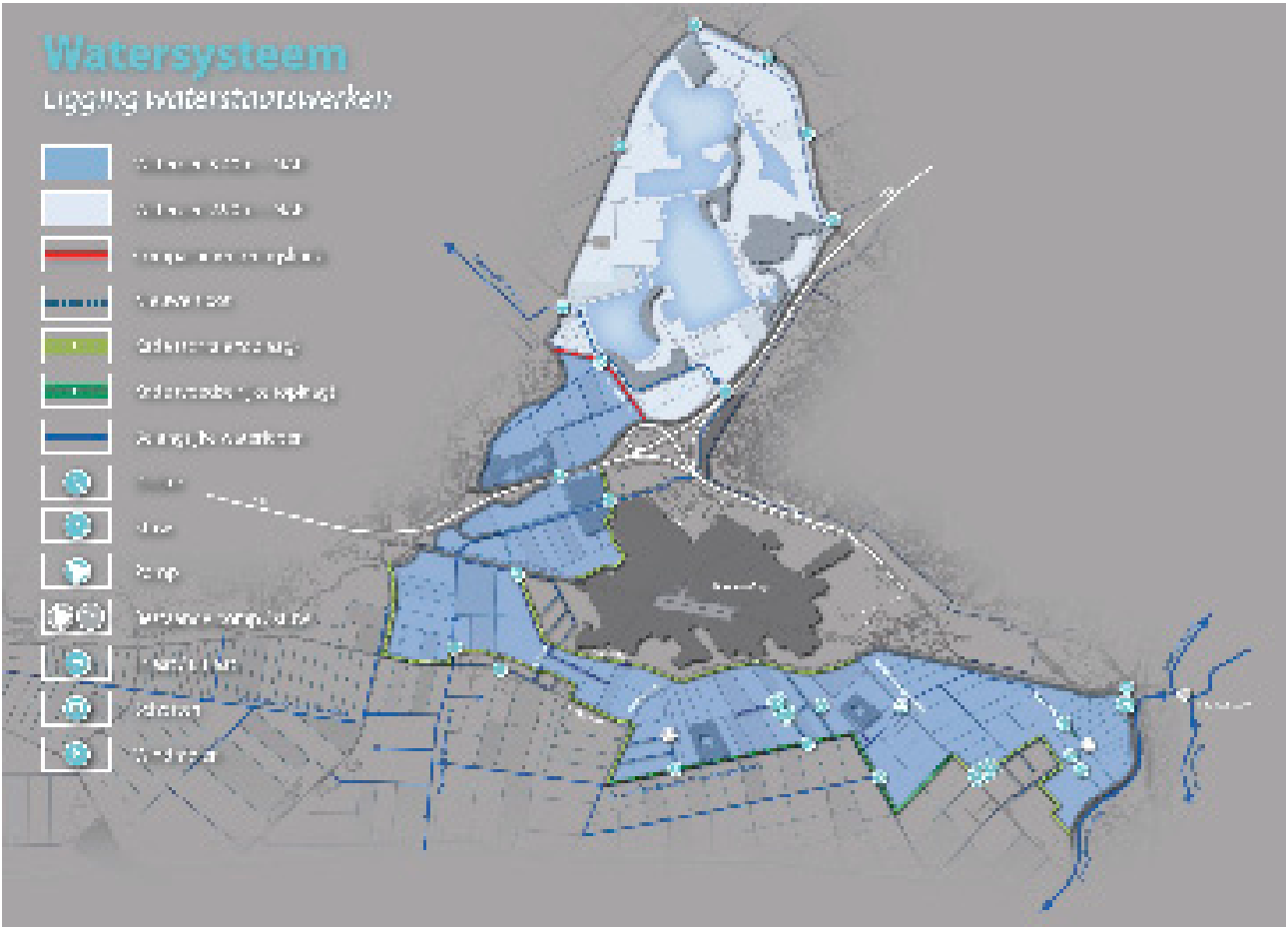
Eventueel zou het verdere verloop van de dijk wel kunnen worden verbeeld door alleen de waterlopen te herstellen. Agrarisch gebruik tussen deze waterlopen zou echter wel vermoedelijk worden, en het zou eerder als een natuurstrook kunnen worden ingericht.

Het stuk gereconstrueerde dijk vormt een uitzichtpunt van waaruit zicht is over het veld richting de Sint Jan, en over het natuurgebied richting de Vugtherhei. Door ook een stuk van de dijk te maken aan de kant van de Vugtherhei, dat zichtbaar is vanaf het stuk dijk aan de Deuterse straat, zou door bezoekers het verloop van de dijk duidelijk gemaakt kunnen worden, zonder dat de hele dijk gereconstrueerd hoeft te worden.

Meekoppelkans

Om wateroverlast in de toekomst tegen te gaan is besloten tot Hoogwateraankpak 's-Hertogenbosch (HOWABO). Om de stedelijke delen van 's-Hertogenbosch tegen wateroverlast te beschermen wordt een deel van de Vughtse Gement ingericht als waterbergingsgebied. Hiertoe zullen dijken worden aangelegd en zal het gebied worden heringericht, waarbij agrarisch gebruik, waterberging, en

natuurgebied op een nieuwe manier een plek krijgen. Binnen het project van de HOWABO zou de Linie een plek kunnen krijgen door bijvoorbeeld waterberging te realiseren in de vorm van de sloten langs de Linie. Ook zou kunnen worden gekeken naar de mogelijkheden om een stukje van de Hollandse Dijk te reconstrueren waar deze de nieuwe hoogwaterdijk kruist.

Plannen waterschap

geweld van water en wind moest kunnen doorstaan, werd alles goed gevuld, verbonden en gevlochten maar werd er ook een dubbele gracht gemaakt waardoor het water dat wijd en breed verspreid was, in de nieuwe gracht samenstroomde, tot groot voordeel van het leger. Daarvoor konden de konvooien wagens en karren niet of met groot gevaar de weg gebruiken, maar nu had men een gemakkelijk pad gemaakt." De met bootjes aangevoerde moeraszoden vormden de borstwering. Toen het water begon te zakken, werden de dijken verbreed en versterkt. Waar het mogelijk was, werden ook versterkingen aangelegd. Vier houten redouten werden in de Hollandse dijk aangebracht, wier borstwering was gemaakt van planken, vastgemaakt aan stevige rechtopstaande palen, twee voet uit elkaar en de tussenruimte gevuld met aarde, om bestand te zijn tegen musketschoten.

Referentiebeeld. Mogelijkheden voor informatievoorziening door schilden in de grond, waar soldaten ze ooit hebben laten vallen (Kalkriese)

Referentiebeeld. Mogelijkheden voor informatievoorziening (Groningen)

Referentiebeeld. Liniemeubilair voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De kleurovergang markeert tot waar het water kwam tijdens de inundaties

Referentiebeeld. Kunst om de plek van de bootbrug te markeren (Hanshan Roeben)

REFERENTIEBEELDEN

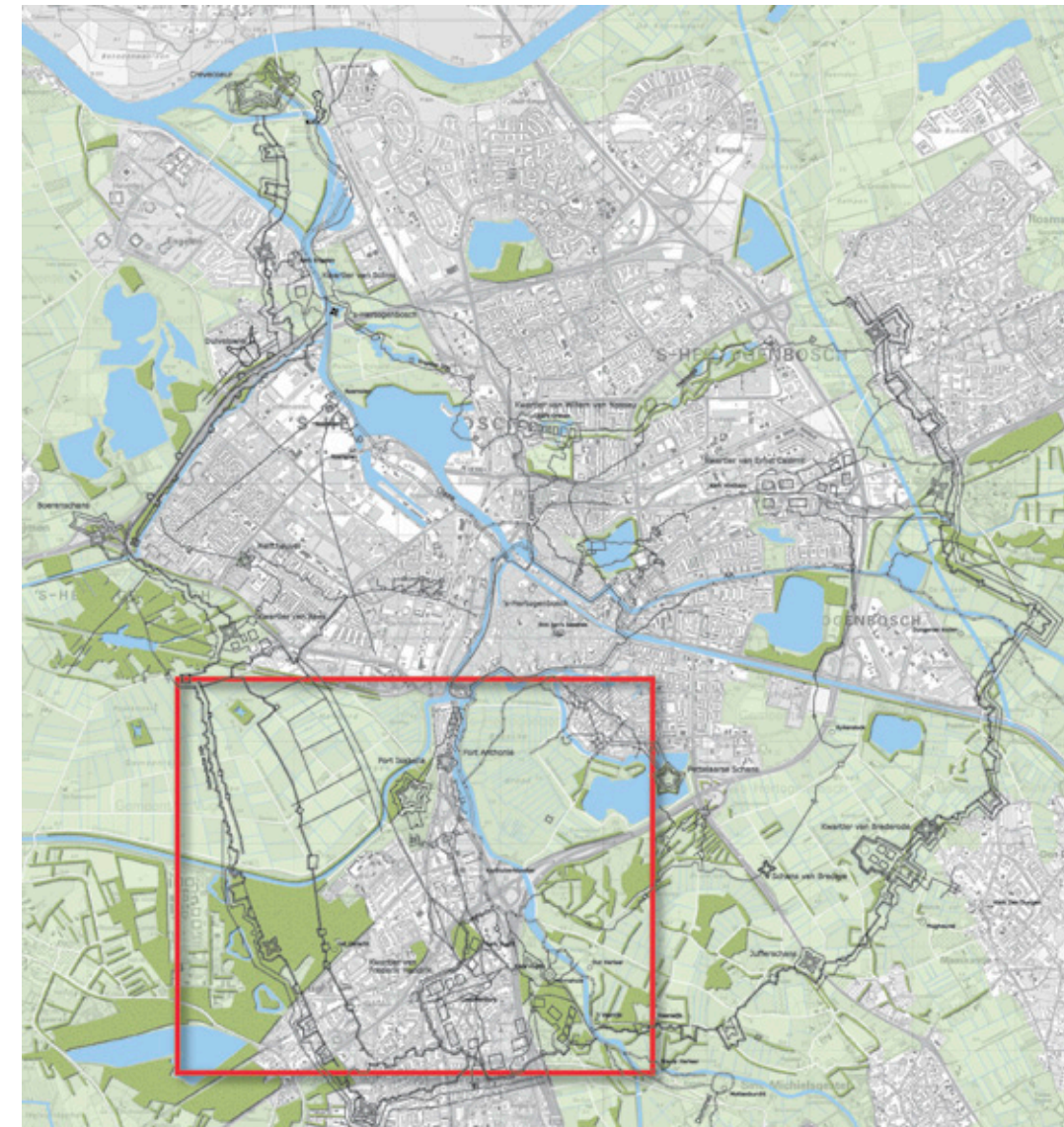
3.3 de slag om 's-hertogenbosch

de slag om de stad aan de zuidkant

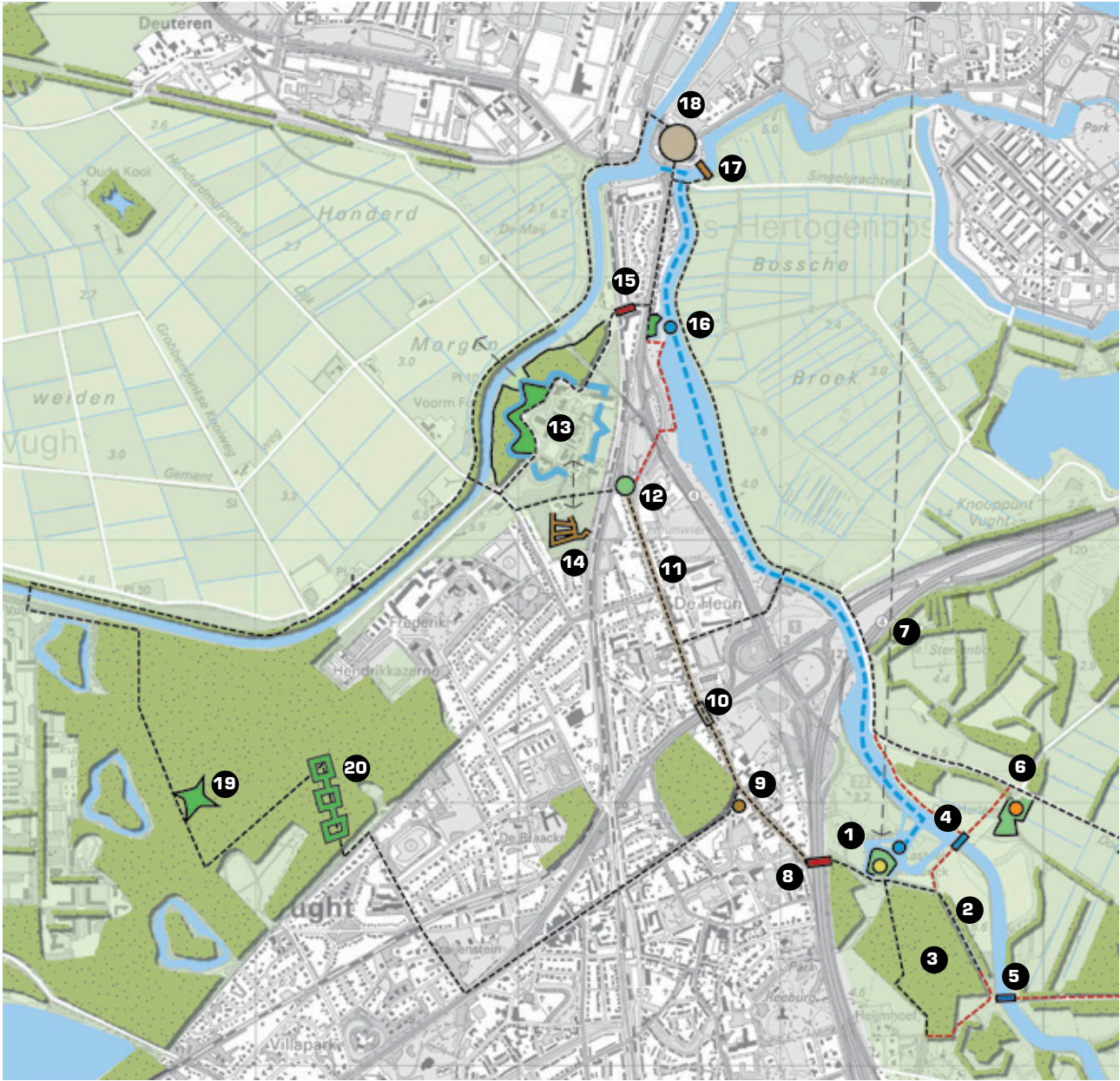
Zodra de omsingeling grotendeels compleet was en het waterpeil begon te zakken, liet Frederik Hendrik de voorbereidingen treffen voor de eerste loopgraven. Deze loopgraven moesten de Staatse soldaten buiten bereik van het vijandelijk geschut houden. De Staatse ingenieurs tekenden plannen uit hoe deze het beste naar de stad konden slingeren. In tegenstelling tot wat de Bosschenaren dachten - gouverneur Grobbendonck ging uit van twee loopgraven richting de stad vanuit Vught en Hintham door de hoger gelegen gronden - liet Frederik Hendrik niet minder dan vijf loopgraven aanleggen, één vanuit elk kwartier. Dit deed hij omdat de Bosschenaren zo hun aandacht over de verschillende verdedigingswerken van de stad moesten verdelen.

Op strategische punten werd aan weerszijden van de loopgraven zand opgehoopt. Daar werden kanonnen geplaatst, versterkt met een aardenwal en rijen rieten schanskorven. Dit waren grote manden van ruim 2 meter hoog en een meter in doorsnede, gevuld met zand. Met deze korven werden een schietgat gevormd, waar het kanon tegenaan gerold kon worden. De manden beschermden de kanonnières tegen musket- en kanonskogels. Als de kanonnen op hun plek stonden en het vuur geopend

hadden, werkte men beneden verder aan de loopgraven. De verdedigingswerken en het geschut van de Bosschenaren kregen het zwaar te verduren. Getracht werd om uiteindelijk een bres te schieten in de stadswallen om vervolgens met voetsoldaten de vesting te bestormen.

Hoewel er meerdere loopgraven aangelegd werden vanuit de verschillende kwartieren rond de stad, stond de opmars vanuit het zuiden centraal in de plannen van Frederik Hendrik. Zijn uiteindelijke doel: het bereiken van de Vughterpoort. Hoewel de toegang naar het Vughtereind belemmerd werd door twee grote forten - fort Isabella en fort Sint Anthonie - geloofde Frederik Hendrik dat zijn kansen het grootst waren als hij het Vughterbolwerk kon bereiken. De verdediging van de forten moest met lede ogen aanzien hoe de Staatsen door de loopgraven vanuit Vught steeds dichterbij kwamen. Op woensdag 18 en donderdag 19 juli werden de forten veroverd. De garnizoenssoldaten vluchtten naar de stad. De kanonnen op twee van de drie grote forten werden vanaf dat moment niet meer op de loopgraven, maar op de stad gericht.

Kansenkaart voor het deelgebied "slag om 's Hertogenbosch"

 Recreatieve vaarroute met aanlegplaats

 Bestaande recreatieve route

 Nieuwe recreatieve route

 Oversteek voor fietsers en wandelaars

 Out Herlaer

 Kasteel Maurick

Gedurende het grootste deel van het beleg verblijft Frederik Hendrik in kasteel Maurick. Hier is hij (net) onbereikbaar voor het geschut vanaf fort Isabella, en heeft hij zicht op de stad, een perfecte plek om plannen voor het beleg op, en de verovering van de stad te maken. In het kwartier van Frederik Hendrik, bij Vught, was een groot deel van de manschappen gelegerd. Ondanks de versterkingen van de stad, fort Isabella en Sint Anthonie bereikt het Staatse leger de stadswallen van 's-Hertogenbosch uiteindelijk vanaf de zuidkant. Hier speelde de uiteindelijke slag om de stad zich af.

Enkele belangrijke relictten uit de tijd van de slag zijn nog steeds zichtbaar. Zo ligt fort Isabella er nog, hetzij in de loop van de tijd enigszins in vorm aangepast. Een deel van fort Sint Anthonie is aan het water hersteld. Kasteel Maurick is nog aanwezig

en er is weinig fantasie voor nodig om dit nog als hoofdkwartier van Frederik Hendrik te zien. De Lambertustoren torent nog steeds boven Vught uit. Ook enkele doorgaande structuren zoals de Vughterweg als benaderingsroute van de Staatsen, en natuurlijk de Dommel zijn nog zichtbaar in het landschap.

In dit deelgebied wordt het verhaal van de organisatie van het beleg, en de uiteindelijke slag verteld en verbeeld. Hiervoor kunnen bestaande relictten herkenbaarder worden gemaakt, elementen worden toegevoegd, en routes worden verbeterd.

1 Maurick als informatiepunt voor het thema 'De Aanval'" Het kasteleiland weer verbinden met de Dommel en met een bootje toegankelijk maken.

2 Pestdijk als omwalling van het kampement

3 Kwartier Frederik Hendrik

4 Pontverbinding en recreatieve routes ontwikkelen.

5 Pontverbinding bij het Vaantje.

6 Ontwikkelen van een recreatieve verbinding richting Out Herlaer.

7 Zichtlijn tussen Maurick en de Sint Jan herstellen door een klein deel van de beplanting langs de snelweg te verwijderen.

8 Overbrugging zo ontwerpen dat het voor fietsers een minder grote barrière vormt.

9 Lambertustoren in de routes opnemen. Eventueel informatiepanelen boven in, of 'verreikers' waarin je de historische situatie ziet.

10 Wanden onderdoorgang Taalstraat gebruiken voor informatie over het kampement.

11 Vughterweg en Taalstraat als benaderingsroute herkenbaar maken

12 De rotonde gebruiken voor het zichtbaar maken van de splitsing van de naderingswerkzaamheden.

13 Gedeelte van de contouren van fort Isabella weer zichtbaar maken door beplanting te verwijderen.

14 De aanval zichtbaar maken door aantal galerijen (tijdelijk) te reconstrueren op het terrein ten zuiden van Isabella.

15 Gebruiken van de brug over het spoor om informatie over de Linie te geven bijvoorbeeld door de historische situatie in glaspanelen te laten zien.

16 Aanlegplaats bij Sint Anthonie benutten voor recreatief vaarverkeer vanuit d stad.

17 Galerij reconstrueren , en daarmee de plek van De "Bres" markeren.

18 Het Wilhelminaplein en het bastion opnieuw vormgeven op zo'n manier dat er verwezen wordt naar de slag van 1629.

19 Schans op de Vughterhei zichtbaar maken.

20 Redouten op de Vughterhei zichtbaar maken.

Kasteel Maurick

Kasteel Maurick was gedurende het beleg de verblijfplaats van Frederik Hendrik. Het kasteel lag net buiten het bereik van de kanonnen van fort Isabella en was daarmee een zeer geschikte locatie voor het hoofdkwartier. Het kasteel is een van de belangrijkste bouwwerken in het verhaal van het beleg van 1629 die nog steeds herkenbaar zijn. Bij de reconstructie van de A2 is

de kasteelpoort, die vroeger toegang gaf tot kasteel Maurick, verplaatst naar de overkant van de huidige wandelbrug bij het Maurickplein. Het kasteel is in gebruik als restaurant en feestlocatie, en heeft tevens een prachtige tuin.

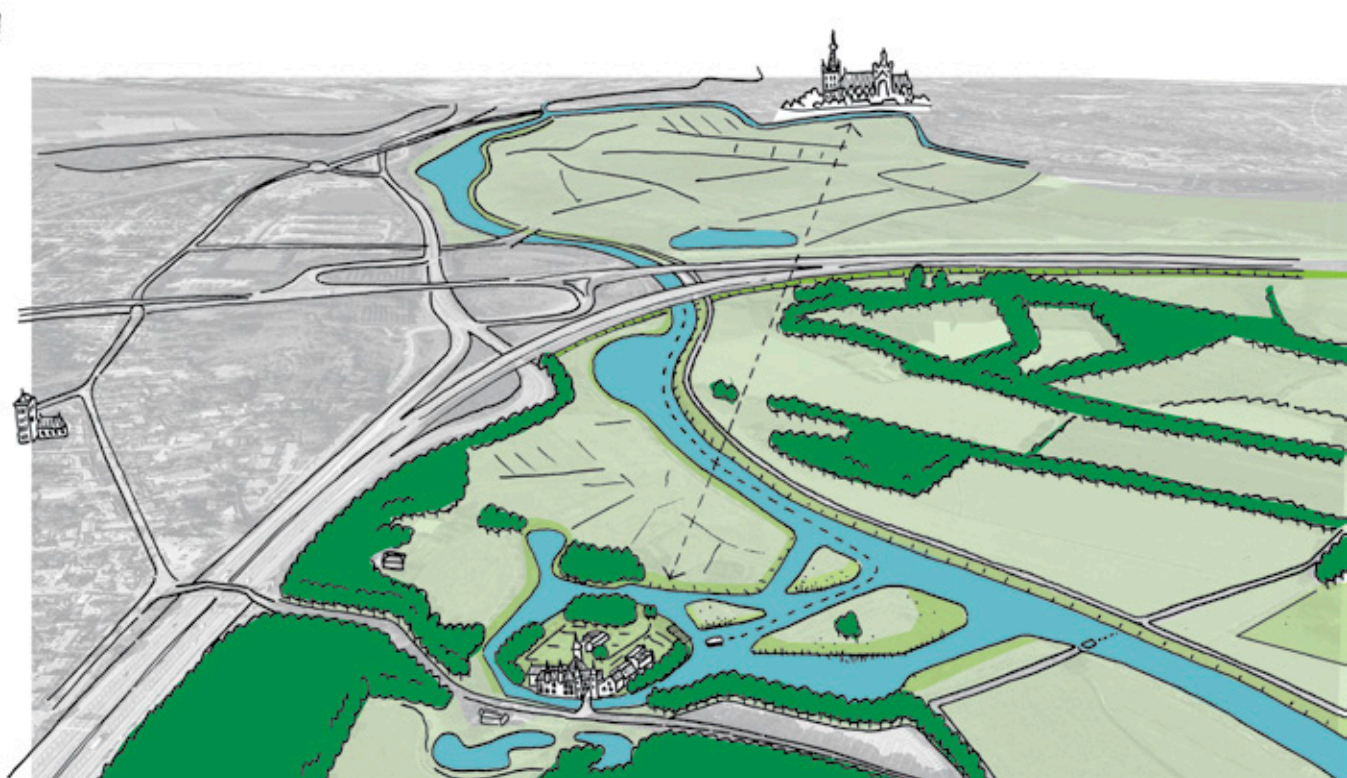

Kasteel Maurik

Frederik Hendrik bracht de eerste nacht na zijn aankomst door in de pastorie van Berlicum. De volgende dag trok hij met zijn hoofdmacht mee naar Vught. Op 3 mei 1629 vernamen de Bosschenaren dat Frederik Hendrik zijn eigen verblijfplaats had gevestigd in het huis van jonker Heims, het tegenwoordige kasteel Maurick. Heer Heims zelf, de eigenaar van het kasteel, had zijn woning verlaten en was naar de stad gevlucht. Terwijl het beleg al enkele maanden gaande was, zal Frederik Hendrik vanuit Kasteel Maurick tevreden hebben toe staan kijken hoe zijn troepen beetje bij beetje dichterbij de stad kwamen. Constantijn Huygens, die was aangesteld als secretaris van de prins, liet ons na hoe het uitzicht was vanaf het kasteel. Dat deed hij in een gedicht:

Ontwikkelingskansen

Kasteel Maurick is een van de belangrijkste plekken om het verhaal van het beleg van 1629 te vertellen. De plek is al zeer herkenbaar en aantrekkelijk. Met enkele landschappelijke ingrepen zou Maurick nog beter toegankelijk gemaakt kunnen worden, en zou de relatie van het kasteel met de geschiedenis van het beleg van 's-Hertogenbosch versterkt kunnen worden. De slotgracht rondom het kasteel was in 1629 direct verbonden met het water van de Dommel. Ter plekke van het kasteel was het water van de Dommel breed, met daarin enkele eilanden. In de loop van de tijd is dit losgekoppeld. Door de gracht weer met de Dommel te verbinden wordt de recreatieve bereikbaarheid van Maurick vanaf het water sterk verbeterd. Vanaf de

Een schets van de voorstellen rondom Kasteel Maurik met op de achtergrond de Sint Jan

*Broerlief, die denkt dat ik me hier verveel,
Kijk of er iets gelijk is aan mijn vermaak.
Ik hoor de kanonschoten heel goed,
Maar laat de nachtegaal het me niet beletten.*

*Mijn kamer, aan drie kanten van twee ramen voorzien,
Geeft in het westen zicht op de besten van onze mannen,
Naar het noorden tuin, stad en waterlopen,
In het zuiden... kwartieren van veel regimenten.*

*Op afstand ontwaar ik 's-Hertogenbosch, dat nu slaapt,
Hoewel van verre gezien lijkt het me te drijven:
Maar dat doet het slechts door het houtgewas van een edelman,
Dat alleen maar moestuin is, bloembed en boomgaard.*

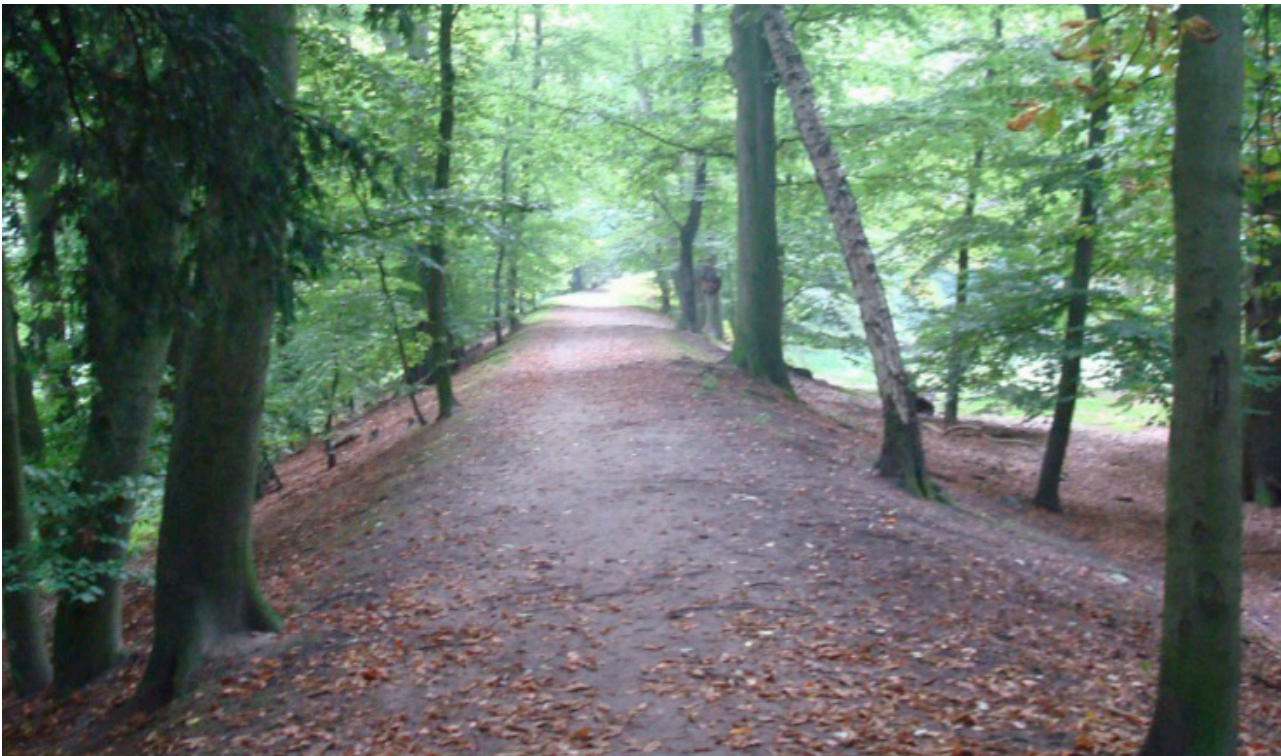
vesting kunnen boottochten georganiseerd worden richting het kasteel. De huidige brug over de snelweg vormt een lastig te nemen barrière voor fietsers. Het vervangen van deze brug voor een fietsvriendelijker exemplaar met een hellingbaan zorgt voor een enorme verbetering voor de bereikbaarheid van het gebied voor fietsers vanuit Vught. Om de relatie van het kasteel met de vesting 's-Hertogenbosch te versterken kan het zicht vanaf het kasteel richting de Sint Jan verbeterd worden door een klein stuk van de beplanting langs de A2 te verwijderen. Op dit moment is het topje van de Sint Jan zichtbaar vanaf de eerste verdieping van het kasteel.

*Als ik last heb van de kou, verzacht een dubbel eikenvuur,
Dat me niets kost dan het te laten halen.
Meteen met zekere genezing het ongemak
Waaraan ik me elders heb zien bezwijken.*

*Als de warmte van de dag de lucht verstikt
Zodat het lijkt alsof de zomer haastig komt,
Vind ik op drie passen van de poort zoveel beschutting,
Dat het Voorhout bijna uit mijn herinnering wegglijdt.
(Constantijn Huygens)*

Pestdijk

De Pestdijk was een van de omwallingen die de soldaten in het kwartier Vught vanaf de eerste dagen beschermden tegen vijandelijke aanvallen. Vanaf de dijk heeft de bezoeker een fantastisch uitzicht over de meanderende Dommel en de aangrenzende landerijen. In de verte is 't Vaantje te zien. De dijk heeft later gediend als toegangsweg naar 's-Hertogenbosch.

Pestdijk is nog herkenbaar als relict van de Linie

Ontwikkelingskansen

De Pestdijk is een relict dat nog in grote mate zichtbaar is in het landschap. Vanaf het Kasteel Maurick is de dijk toegankelijk en een stuk het bos in te volgen. Verder op is de dijk echter niet meer toegankelijk. Deze dijk kan een prachtig deel van een rondwandeling vormen die vanaf Maurick rondom het voormalige kampement van Vught loopt. Daarbij loopt de route langs de plek waar de Dommel was afgedamd, bij 't Vaantje, en langs enkele plekken in het bos waar de vorm en maat van de compagnieën binnen het kwartier van Frederik Hendrik met markeringen in de grond zichtbaar gemaakt kan worden.

Kwartier Frederik Hendrik

Van het legerkamp in Vught weten we door goede documentatie in vergelijking met andere legerkampen opvallend veel. In het onbebouwde bosrijke gebied ten zuiden van het Kasteel Maurick waren in 1629 enkele Engelse compagnieën gelegerd.

Ontwikkelingskansen

In de bossen ten zuiden van kasteel Maurick biedt zich de mogelijkheid aan om iets te laten zien van de manier waarop de manschappen van het Staatse leger werden ondergebracht. De Pestdijk, de dijk die een deel van de verdediging rond het kamp vormde, is nog aanwezig. In het bos kunnen de contouren van een compagnie, met kampstraat en hutten aangegeven worden in de bodem, bijvoorbeeld door houten paaltjes. Door één hut echt te reconstrueren in hout, kan men een beeld te krijgen van het leven van een soldaat, en ontstaat een interessante en geheimzinnige plek in het bos.

Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 (Pauwels van Hillegaert). Het kwartier van Frederik Hendrik op de voorgrond

Ook na 1629 werden de dorpsgemeenschappen geteisterd door grootschalige problemen. De bevolking was door armoede, ondervoeding en slechte hygiëne ernstig verzwakt en daarom erg vatbaar voor ziektes. De pest had tijdens het beleg flink toegeslagen en bleef ook na het vertrek van het Staatse leger nog lang over landerijen rond de stad rondzweven. Vught werd vanaf 1630 zozeer geteisterd dat er bijna geen inwoners meer waren om de pestdoden te begraven, zodat de lijken soms wel dagenlang op straat lagen. Om de commerciële en handelscontacten niet te veel te schaden, werd over een dijk langs de Dommel een tweede toegangsweg naar 's-Hertogenbosch aangelegd. Handelaren vanuit het zuiden konden zo het dorp Vught ontwijken. De dijk ontleent zijn naam nog steeds aan deze gebeurtenis: de Pestdijk.

De Staatse soldaten woonden en sliepen in hutten en tenten. Hiervoor was 6.000 el zeildoek geleverd. Naar hout gingen de troepen zelf op zoek in de omgeving. Zij trokken over de Brabantse weiden en akkers om op de snelste manier aan hout te komen. Het was daarom gebruikelijk dat huizen en schuren in de omgeving werden afgebroken om als bouw materiaal te dienen in de kwartieren. Ook andere materialen werden gebruikt: stro, rijshout of soms zelfs het te velde staande koren. Het legerkamp werd ingedeeld in enkele wijken. De compagnieën cavaleristen en infanteristen werden gescheiden naar de verschillende afkomst van de soldaten. De verstandhouding tussen hen liet aan alles te wensen over. Iedere compagnie had een eigen kampstraat. Iedere soldaat had recht op een bepaalde ruimte om zijn hut te bouwen. Vaak deelden twee of meerdere soldaten één hut. De artillerie kreeg een aparte plaats in het kwartier, gescheiden van de gewone soldaten. Het buskruitmagazijn eiste hier bijzondere zorg en bewaking. In deze aparte wijk gold bijvoorbeeld een eigen rechtspraak, omdat de kanonniërs niet als gewone militairen golden.

't Vaantje

Ter hoogte van dit veerhuis werd de Dommel in 1629 afgedamd. De veerdienst over de Dommel bracht mensen van Haanwijk naar Vught. Tegenwoordig ligt 't Vaantje op priveterrein.

Ontwikkelingskansen

Bij 't Vaantje kan goed zichtbaar worden gemaakt hoe de aanval met behulp van ingenieurskunst voorbereid werd. De afdamming die hier ooit lag, in de vorm van een rij met palen waartussen schuiten werden aangelegd, kan worden verbeeld door een paal aan weerszijden van het water in de oever te slaan, zoals

we ook voorstellen ter plaatse van de Schipbrug over de Dieze blz 45). Ter hoogte van 't Vaantje zou ook een zeer geschikte plek zijn om met een pontje naar de overkant te kunnen. Door hier een recreatieve verbinding te maken kan de Linie worden gevolgd door het prachtige landschap rond Sint Michielsgestel en Den Dungen. Een lastig punt hierbij is echter dat de grond particulier eigendom is, en de kans dat een verbinding over het water op korte termijn mogelijk wordt vrij klein is. Daarom stellen we voor om ook de mogelijkheid voor een pontverbinding richting Out Herlaer te onderzoeken.

locatie van de afdamming bij het Vaantje

Sint Lambertuskerk

De toren van de Lambertuskerk diende in 1629 als uitkijkpost voor Frederik Hendrik. Het uitzicht over de stad is nog steeds zeer indrukwekkend.

Ontwikkelingskansen

Het uitzicht vanaf de toren van de Sint Lambertuskerk is vergaand veranderd ten opzichte van het uitzicht vanaf deze plek in 1629. Toch is dit, samen met de Sint Jan misschien wel de beste plek om de grootsheid van het beleg te ervaren.

Om de beleefbaarheid van het beleg te versterken zou vanaf de toren ook het landschap van 1629 zichtbaar gemaakt moeten worden. Dit kan door bijvoorbeeld een plakkaat langs de reling mee te laten lopen die de contouren van de stad en de linie in 1629 laat zien. Ook de ontwikkeling van een digitale applicatie die op je telefoon geïnstalleerd kan worden en die laat zien hoe het uitzicht ooit was, is een prachtige manier om de bezoeker van informatie over de Linie van 1629 te voorzien.

Impressie: een beeldverhaal op de toren van de Lambertuskerk

De Aa en de Dommel werden afgedamd op de plaatsen waar zij deze buitenste linie kruisten. Heinsius schreef over de afdamming van de Dommel dat het allemaal niet zonder problemen ging: “De Dommel werd nu gelegd om de kwartieren van de prins en [Den Dungen] heen, zodat zij de legergracht vulden en aldus diende als versterking tegen de komst van de vijand. [...] Deze werd met wachten en andere versterkingen versterkt, want de beleggers vreesden eerst dat het water de dijken kon doorbreken. [...] Het was allemaal niet makkelijk want men zag dat het nodig was het land vol kleine hoogten en dalen te vereffenen omdat het onmogelijk was de verschansingen en batterijen te stellen. Vandaar dan men terstond veel arbeidslieden aan het werk zette om te egaliseren en in een gering aantal dagen was ook dat werk gereed.” Ter bescherming van de opgeworpen dijk in de Dommel, werd in de rivier een staketsel - een rij met palen - geheid en over de gehele lengte werden tussen de palen schuiten gelegd die met kettingen of touwen aan elkaar werden vastgebonden. Zo kon de vijand het water niet oversteken om de dijk te bereiken.

De prins zal voor het overdenken van zijn plannen vaak de Lambertustoren, toentertijd het hoogste punt in de omgeving van Vught, als uitzichtpunt gebruikt hebben. In menig schilderij van het beleg is de kerk prominent aanwezig. Een Britse kapitein schreef een verslag waaruit blijkt dat Frederik Hendrik ook niet bang was om aan het front een kijkje te nemen. “Op zondag kwam Zijne Excellentie [Frederik Hendrik], die maar al te vaak zijn leven waagde, naar beneden het gangenstelsel in om een kijkje te nemen in de loopgraven. [Mijn luitenant-kolonel] liet de prins het binnenwerk van de loopgraaf zien.” En dat was zeker niet zonder gevaren. “Het staat vast dat hij [...] meermalen aan de dood [is] ontsnapt” want “grote kanonskogels vielen vlak voor [zijn] voeten neer alsof een hogere macht ingreep.”

Fort Isabella

Fort Isabella ligt aan de straatweg naar Vught, ongeveer een kilometer van de stad. Het fort is een versterking van de vestingstad 's-Hertogenbosch. Op de locatie van het fort vond men vroeger het gehucht Reut, gelegen op de grens van de inundatie. Isabella dateert al van voor 1629. Tijdens het beleg van de stad in 1629 was fort een regelmatige vijfhoekige schans, met vijf bastions op de hoeken, een natte gracht , een zogeheten ‘enveloppe’, en een buitengracht. Het verdedigingswerk was in het zuiden

Poortgebouw fort Isabella

nog uitgebreid met een hoornwerk. De contouren van het fort zijn in de loop van de eeuwen steeds aangepast, maar de karakteristieke vorm van een verdedigingswerk is behouden gebleven. In de huidige tijd is de relatie tussen fort Isabella en de vesting en fort Sint Anthonie is behoorlijk verstoord door de aanleg van de snelweg en het spoor tussen Sint Anthonie en Isabella. Ook het forteiland zelf is door de grote hoeveelheid beplanting slecht te herkennen.

Kaart fort Isabella en Sint Anthonie met de naderings werkzaamheden

Om zijn plannen bij de Vughterpoort tot uitvoering te kunnen brengen, was de eerste hindernis die Frederik Hendrik had te nemen fort Isabella, dat op 560 meter afstand van zijn hoofdkwartier lag. Op 23 mei werd begonnen met de aanleg van de eerste naderingsloopgraaf. Op 460 meter van het fort splitste deze zich: één liep in de richting van het hoornwerk van fort Isabella, de andere door drassig terrein naar fort Sint Anthonie. Bij het opstellen van zijn plan wist de prins handig de n-ijver onder zijn Franse en Engels troepen in te zetten. Hij liet de loopgraven naar fort Isabella graven door Waalse compagnieën, terwijl de Engelsen hun vizier moesten richten op fort Sint Anthonie. De loopgraven bleven wel met elkaar verbonden, zodat in geval van nood de twee naties elkaar konden helpen. Tussen de twee stelsels werd bovendien een batterij met zes kanonnen geplaatst om beide groepen te dekken. Deze batterij werd liefkozend de ‘Pincksterblom’ genoemd, omdat zij, zoals uit Frederik Hendriks memoires blijkt, op Pinksteren “mocht starten met spelen.”

Ontwikkelingskansen

Door een deel van de grondwallen van het fort te versterken en wandelroute over de wallen aan te leggen krijgt het fort wat van haar herkenbare vorm terug. Het herstellen van de wallen en het water rond het fort versterkt ook de entrees naar het fort. Door een deel van de beplanting op de wallen van het fort te verwijderen wordt de ligging van het fort in de bocht van het Drongelens kanaal zichtbaar en wordt uitzicht vanaf het fort over de polder mogelijk

gemaakt. Deze plek aan het water kan een parkachtig karakter krijgen. Eventueel kan op deze plek ook het verhaal van de uittocht van de Boschenaren verbeeld worden. De oostkant van Isabella is hier nog onderbelicht. De werkgroep Stichting Fort Isabella zal kijken naar mogelijkheden om het fort ook van deze kant aantrekkelijker en beleefbaar te maken.

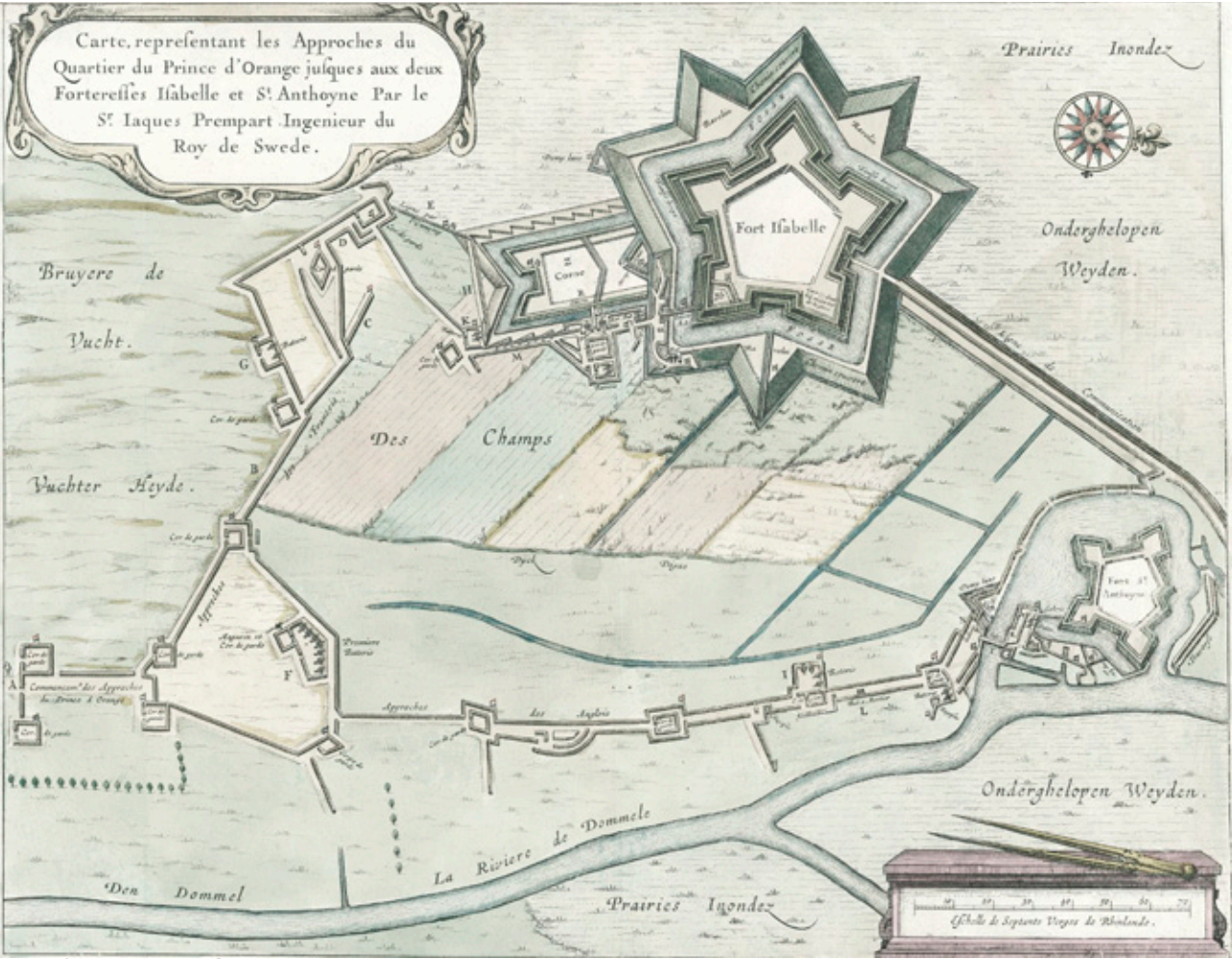
Schets van de ontwikkelingskansen fort Isabella

Een grote ontploffing volgde op 14 juni. Zelfs de stad werd opgeschrikt door de heftige knal die daarbij vrijkwam. Een door de Staatsen afgevuurde bom had de kruitkamer van fort Isabella getroffen. Ongeveer 6 tonnen munitie en verschillende bommen ontploften. De kruitkamer en het huis van kapitein Berwouts werden door de knal verwoest. Hoewel er geen gewonden waren, was een groot gedeelte van de al zo schaarse munitievoorraad ontploft. Bij gebrek aan goede kogels werden vanaf dat moment ook mandjes met stukken lood, ijzer en stukken steen afgeschoten naar de vijand.

Loopgraven fort Isabella

Ten zuiden van fort Isabella ligt een stuk land braak waar in de tijd van het beleg de loopgraven en galerijen hebben gelegen van waaruit Isabella werd belegerd.

Ontwikkelingskansen
 Op deze plek kunnen (tijdelijk) de loopgraven en galerijen gereconstrueerd worden. Door ook delen van de zuidelijke wallen en de slotgracht van fort Isabella te herstellen kan men hier beleven hoe het was om een in de schoenen van de Staatse soldaten te staan.

Kaart fort Isabella en Sint Anthonie met de naderings werkzaamheden

Beeld van een musquettier

Prent waarop de aarden wallen zichtbaar zijn waarachter de soldaten dekking zochten (anoniem)

Terwijl de kanonniërs over grote afstand de vijand bestookten, krioelden daaronder voetsoldaten als mieren door de loopgraven. Loopgraven hadden allerlei hoeken en bochten zodat Bossche kogels weinig slachtoffers konden maken. Ook in de gangen zelf werd een geschanste structuur aangebracht waarachter soldaten dekking konden zoeken. De ingenieurs hadden dit bedacht voor het geval dat vijanden de loopgraven in zouden komen stormen. De Staatse huurlingen waren niet alleen aangenomen om schoten te lossen. Zij verzorgden, naast het aanleggen van beide linies en veldversterkingen, ook het graafwerk aan de loopgraven. 's Nachts werd het werk voortgezet. Daarvoor gebruikten de compagnieën fakkels of een speciaal soort lampen. Als de belegeraars de verdedigers tot zo nabij genaderd waren, konden zij letterlijk een gesprek met elkaar voeren. Zo kwam het wel eens voor dat directe tegenstanders schertsend met spot en soldatenhumor erop aandrongen elkaar in het vervolg netjes te behandelen. Na een prettig en vriendelijk gesprek, werd de strijd hervat.

De Staatse soldaten konden de verdedigers relatief gemakkelijk naderen omdat het vuurwapen dat gebruikt werd een kleine effectieve schootafstand had. De soldaten in de loopgraven schoten standaard met een lontslotmusket of snaphaanroer. Dit is een musket waarvan het kruit met een lontslot wordt ontstoken om vervolgens een loden kogel met een doorsnede van 19 à 20 mm af te vuren. Dit wapen woog maar liefst zeven kilo en moest bij het afvuren ondersteund worden door een gevorkte stok. Langs de wanden van de gangen stonden bankjes. Als de soldaten hierop gingen staan, kwamen zij boven de loopgraven uit en konden zij de vijand beschieten. Een soldaat kon ongeveer één schot per minuut afvuren. De effectieve schootsafstand was maximaal 40 à 50 meter. Doelgerichte kogels smoorden vaak in opgeworpen aarden wallen en schanskorven van de tegenstander. Om doel te treffen waren dus veel schoten nodig. Zo veel “dat elck musquettier 30, 40, ja 50 scheuten dede, dat hun borsten soo blau waren, datse het niet langer en konden herderen.”

Fort Sint Anthonie

Al rond 1600 was de toegangsweg richting de stad versterkt met het fort Anthonie. De plattegrond van het fort was gebaseerd op een regelmatige vijfhoek. In 1883 werd het westelijke deel van het fort gesloopt ten behoeve van een wegverlegging. Hierna verloor het fort haar functie, en uiteindelijk is slecht het deel direct grenzend aan de Dommel bewaard gebleven.

Ontwikkelingskansen

Ondanks het feit dat er weinig resteert van het oorspronkelijke fort biedt de ligging van Sint Anthonie aan het water van de Dommel kansen. Door de parkachtige sfeer van deze plek te versterken, en de aanlegplaats te benutten voor recreatieve boottochten vanaf de vesting, kan het fort worden ontwikkeld als een “entree”. Hiertoe dienen ook de routes vanaf Sint Anthonie naar Isabella verbeterd

te worden. Dit kan door een wandelroute langs het water van de Dommel vorm te geven die vervolgens langs de nieuwe weg en rotonde richting Isabella voert. Ook kan de verbinding over het spoor en weg aantrekkelijker gemaakt worden door de voet- en fietsbrug te voorzien van informatie over de Linie.

Fort Sint Anthonie vanaf de overkant van de Dommel

Aanlegsteiger bij fort Sint Anthonie

Het belegeren van de forten Isabella en Sint Anthonie was niet eenvoudig. Zeker voor de belegering van fort Sint Anthonie kunnen we spreken van een sisyfusarbeid. Keer op keer stelden de Engelse belegeraars van het fort vast dat de verdedigers hun nachtelijke pogingen om de gracht te vullen met rijshout tegen de ochtend al teniet gedaan hadden. Zij visten de in het water geworpen bundels rijshout weer uit het water, soms wel 300 per dag. Een touw, een dreghaak en een flinke dosis werpkracht, bleken een sterk verdedigingsmiddel te zijn tegen de Staatse aanvallen.

De bekendste ingenieur in 's-Hertogenbosch was Theodoor Niels. Niels was vaak te vinden in de voorste linies. Niet alleen soldaten en officiers maar ook ingenieurs lieten het leven tijdens de werkzaamheden aan de loopgraven. De carrière van Niels illustreert het gevaar van zijn beroep. In de nacht van 22 juni 1629 , toen Engelse soldaten bij fort Sint Anthonie bezig waren met de aanleg van een galerij, lieten de Spanjaarden “een mijn ontploffen, waardoor de galerijen instortten en waaronder, behalve een aantal anderen, ingenieur Niels bedolven lag.” Niels raakte bedolven onder de brokstukken van de ineenslopende tunnel. Over dit voorval wordt verteld dat Niels, al dood gewaand, levend werd ontdekt omdat hij zijn hoofd en armen boven de puinhopen wist uit te steken. Pas nadat het zand van zijn hoofd was verwijderd, werd hij herkend. Met enkel een verwonding aan zijn rechtersvoet kwam hij als een held tevoorschijn. Zijn verbrijzelde voet was een mooie herinnering aan dit ongeluk, waaraan hij een grote reputatie te danken had.

Galerij naar de Vesting

Door middel van een galerij richting de Vesting kon uiteindelijk een bom onder bastion Vught tot ontploffing worden gebracht.

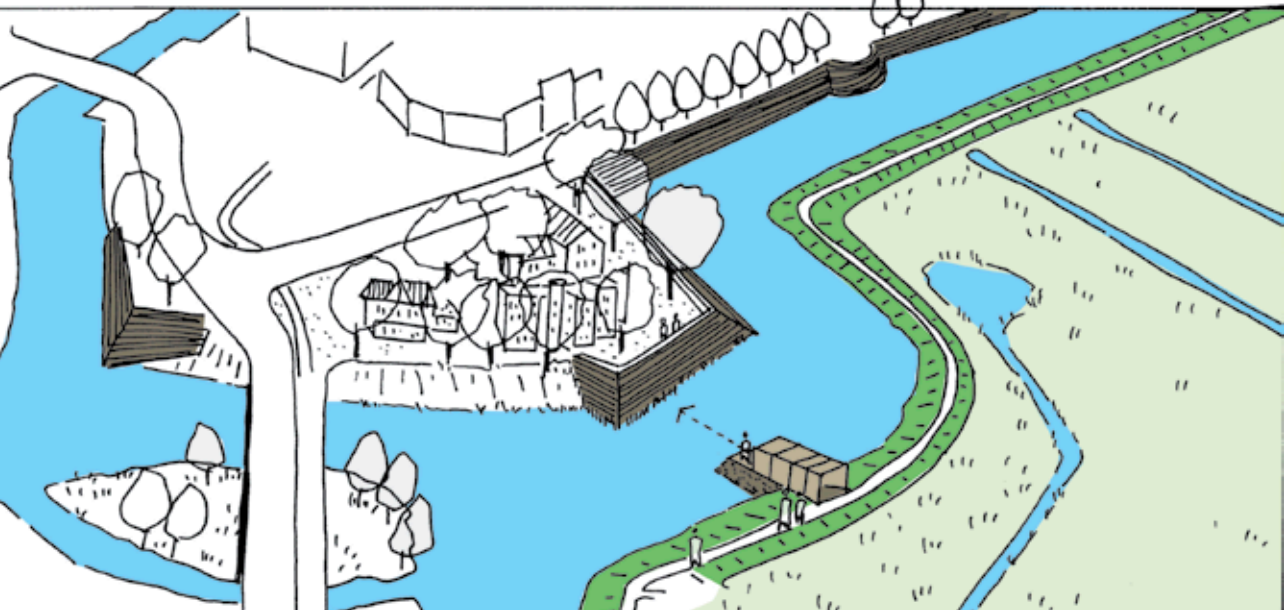
Beeld van de galerij

Maquette van de aanval op de stad met op de voorgrond een galerij

Ontwikkelingskansen

Het reconstrueren van de galerij over de gracht vanaf het Bossche Broek naar Bastion Vught vormt het hoogtepunt in het verhaal van de slag om 's-Hertogenbosch. Zowel vanuit de stad als vanaf het Bossche Broek wordt de val van de stad zichtbaar gemaakt.

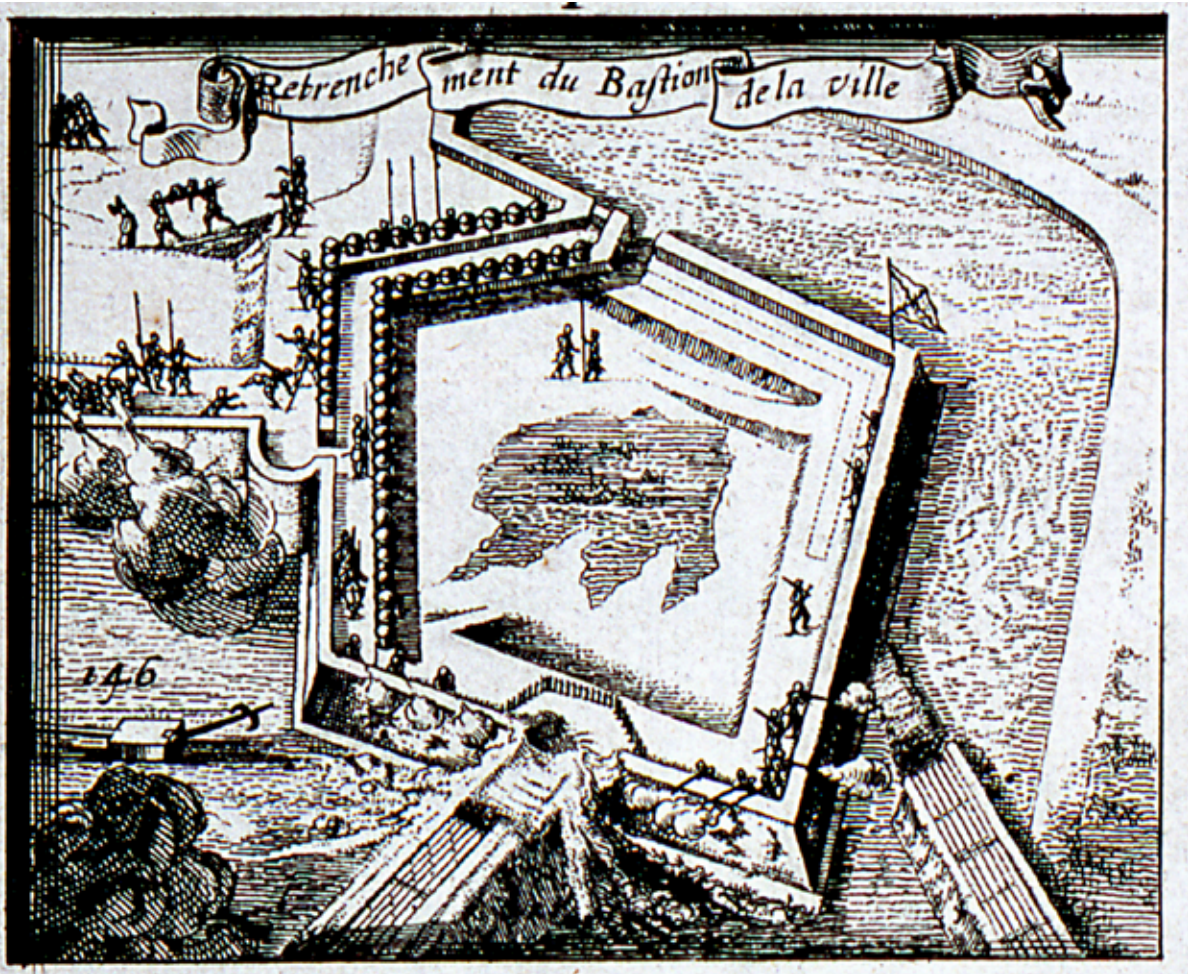
Schets. Een deel van de galerij kan vanaf de kant van de Bossche Broek gemaakt worden als venster op de stad

Een dag na de val van fort Isabella viel ook fort Sint Anthonie in handen van het Staatse leger. Nog geen maand later hadden de loopgraven die vanuit Vught naar de stad slingerden de gracht bij het Vughtereind al bereikt. Bastion Vught werd heftig beschoten. Stukken van de stadsmuur en schanskorven vielen in de stadsgracht. Maar ook hier wilden de Staatse ingenieurs de overkant van de gracht bereiken om met een mijn het bolwerk op te blazen: er moest een galerij komen. 's Nachts voeren enkele bootjes met ongeveer 60 schanskorven de Dommel over om aan de andere kant van de oever een nieuwe batterij op te werpen. De soldaten noemden haar de 'Grote Batterij' naar de hoge de verwachtingen die ze van haar hadden. Zij moest dan ook dekking geven aan de werklieden die vanaf deze kant de gracht zouden gaan proberen te dempen. De stadsgracht was na ruim een maand inpolderen qua breedte flink geslonken tot ongeveer 60 meter. Voor het oversteken van die

gracht werd een galerij gebouwd, een soort tunnel over het water waaronder dekking gezocht kon worden. Eerst moest er een dam aangelegd worden, waarvoor fascines, rijshout, aarde en allerlei ander materiaal gebruikt werd. Dit materiaal werd door de galerij zelf aangevoerd en aan het uiteinde in de gracht gestort, zodat de dam en galerij een gelijke vorm hielden. De hoogte van een galerij was ongeveer 2 meter en de breedte 1,50 tot 3 meter. Het geraamte bestond uit van tevoren gereed gemaakte balken. Met markeringen op de balken kon het bouw pakket snel in elkaar gezet worden. Zij werden aan de binnen- en buitenkant met stevige planken bekleed, waartussen grond gestort werd. Bovenop de galerij lag een aardlaag van 30 à 45 centimeter dik om bescherming te bieden tegen brandstichting en afgevuurde kogels. Ook werd aan de open voorzijde met aarde een flinke gronddekking aangebracht.

Bastion Vught

De bastionmuur waar in 1629 een bres werd geslagen, is nog maar gedeeltelijk aanwezig. De beleving van het bastion is nog het sterkst wanneer een bezoeker op de courtine aan de zijde van de parklaan staat. Het gebied achter het Bastion Vught is een verkeersknooppunt, waar elke vorm van beleving van de slag om de stad in verkeersgeweld ten onder gaat.

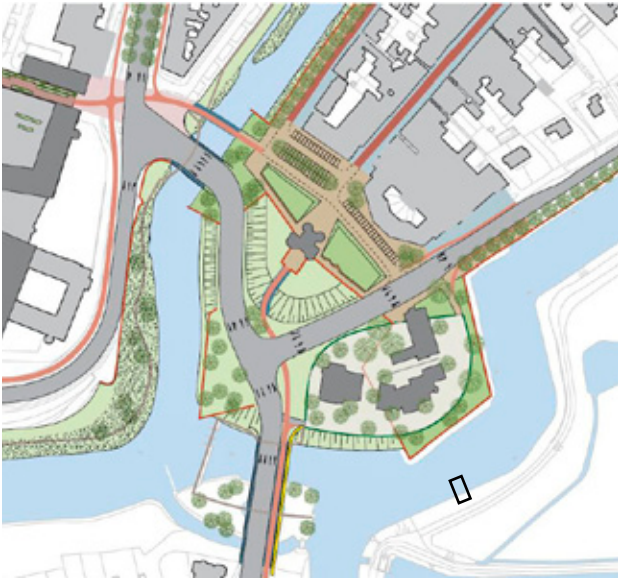

Prent van het doorbreken van de stadsmuur

Om de Staatse aanvallen af te wenden, probeerden de verdedigers ook de galerijen te vernielen. De intensiteit van de Staatse aanval en de hoge concentratie soldaten maakten uitvallen minder succesvol. Daarom probeerden de Bosschenaren op 8 september nog met een boot met een enorme haak de biezen onder de Staatse galerij te vernielen. Dat werktuig werd echter met een hevige aanval van musketgeweren kapot geschoten en tot zinken gebracht. Ook de Bossche artillerie kon, ondanks het tekort aan buskruit, nog flinke klappen uitdelen. De kanonnen die opgesteld stonden op de middeleeuwse torens wisten de galerijen flink te beschadigen en de werkzaamheden aan de andere kant van het water flink te verstoren. Ook het Bossche geschut op de halve maan voor de Vughterpoort deelde flinke klappen uit. De belegeraars lieten dit buitenwerk eerst links liggen, maar al snel werd duidelijk dat de inname ervan noodzakelijk was. Het werk aan de loopgraven en galerijen was al enkele weken uiterst gevaarlijk en enkel Staatse 'waech-halsen' wilden werken tegen een zes-

Ontwikkelingskansen

Het reconstrueren van de galerij over de gracht vanaf het Bossche Broek naar Bastion Vught kan ook veel betekenen voor de beleving van de aanval op de stad vanaf de stadskant. Onderzocht moet worden of de explosie die de val van de vesting inluidde zichtbaar gemaakt kan worden bijvoorbeeld in de vorm van een krater. Bij herinrichting van het verkeersplein dient rekening gehouden te worden met het verhaal van 1629, door aarden verdedigingswallen te herstellen in de groene stroken tussen de wegen.

Het bastion aan de zijde van de parklaan met zicht op het Bossche Broek

tot tiendubbel loon dan gebruikelijk. Voor elke roede ontvingen zij 120 gulden. De Staatse mineurs weigerden de eerste week van september zelfs helemaal hun werk te doen. Zodra zij aan het eind van de galerij hun hoofd de hoek om staken, stonden ze aan vijandelijk vuur bloot. Twee doden op één dag was zelfs voor hen een te hoge prijs. Op 10 september bleken twee mijnen genoeg om de halve maan in te nemen. De verdedigers van het buitenwerk kwamen de stad ingevlucht. De Bosschenaren hadden nu alleen bastion Deuteren nog om de aanleg van de galerijen te verhinderen. Het gebulder van de Bossche vuurmonden was niet genoeg om de voltooiing van de eerste galerij naar bastion Vught te verhinderen. Nog diezelfde dag ontplofte onder het bolwerk de eerste mijn. De ontploffing was op zodanige wijze naar binnen gericht dat voor de belegeraars onduidelijk was of de ontploffing veel effect had gehad. Daarom brachten zij één dag later, op 11 september, een tweede mijn tot ontploffing onder de rechterface van het bastion, waarna de Staatse soldaten de vesting binnen stormden.

Prachtig uitzicht over de Bosche Broek (Den Bosch)

Referentiebeeld. Een subtiel element in het bos als verwijzing naar vroegere tijden (Grebbeberg)

Sturen van de blik (De Nollen, Den Helder)

Referentiebeeld. Alternatieve vormen om de contouren Linie herkenbaar te maken: markering van een kampement (Kalkriese)

Referentiebeeld. Reconstrueren van loopgraven (voorbeeld Grebbelinie)

REFERENTIEBEELDEN

3.4 Het landleven

Het beleg van 's Hertogenbosch tijdens de capitulatieonderhandelingen (Anoniem)

De landbouwgronden in de omgeving van 's-Hertogenbosch en de Meierij werden in 1629 voornamelijk bevolkt door keuterboeren. De Meierij was met ongeveer 140 dorpen en ongeveer 200.000 duizend mensen een dunbevolkt gebied. De onvruchtbare zandgrond, die met meer inbreng van arbeid – boeregezinnen telden veel kinderen – en mest aanzienlijk lagere opbrengsten gaf, was voor minder aantrekkelijk om te bewonen dan andere plekken in het hertogdom Brabant. Een Bosch' verslag uit 1621 stelde dat de gemiddelde Meierijse keuterboer 0,7 tot 1,3 hectare landbouwgrond onder de ploeg had. Door de meeste boeren werd het zogenaamde drieslagstelsel toegepast, waarbij het perceel in drieën werd gedeeld waarop afwisselend twee jaar lang wintergranen (vooral rogge) en het derde jaar zomergranen (bijvoorbeeld haver of gerst) werden verbouwd. Tussen deze periodes lag de akker een tijd braak - er werd niets verbouwd - waardoor de grond tijd had om te herstellen. Het gebruikelijke tarwe gedijde niet op de Meierijse zandgronden, dus

verbouwde men vooral het sterke rogge. Daarvan bakte men brood. Het kaf en uitgedorste stro werden bewaard als veevoer. Roggestro kon ook dienen als dakbedekking materiaal. Naast rogge werden gerst, haver en boekweit verbouwd. Haver werd gebruikt als veevoer. Ten behoeve van de bierbrouwerijen werd gerst geteeld. De boeren in Den Dungen, Sint-Michielsgestel en Berlicum produceerden daarnaast ook een grote hoeveelheid hop. In dit overgangsgebied van de zand- naar kleigronden gedijde dit gewas meer dan behoorlijk. Op de hoeve, bij de boerderij, stonden geïmproviseerde stallen, werkte men in de groentetuin, was er soms een boomgaard en liep pluimvee rond. Koeien werden gehouden voor de mest- en zuivelproductie, schapen voor de wol en het vlees, varkens omdat het vlees gedroogd, gepekeld of gerookt lang te bewaren was, paarden dienden als trekkracht en ossen werden eerst als trekdieren gebruikt en na afdanking vetgemest.

	Bestaande recreatieve routes
	Nieuwe recreatieve routes
	Hertogboeren

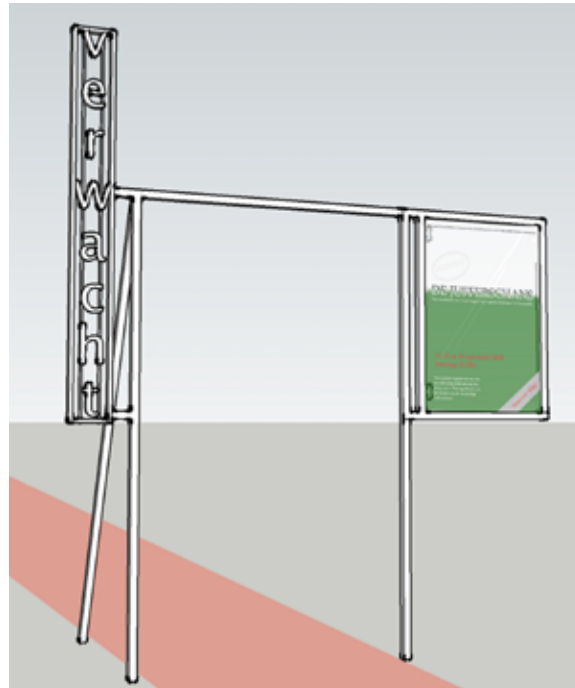
Het is nog steeds een agrarisch gebied met zicht op de stad. Een nog herkenbaar relict van de Linie is de Keerdijk. De Linie kan een element worden die de verschillende initiatieven met elkaar verbind. Het kwartier van Brederode kan uitgroeien tot de centrale plek in het deelgebied landleven waar het verhaal van de voedselvoorziening van het heden en het verleden verteld kan worden.

de nieuwe verbinding over de Dommel naar Maurik. In het oosten kan de linie aansluiten op het nieuwe kanaalpark waarbij de plek waar de Aa was afgedamd zichtbaar gemaakt kan worden.

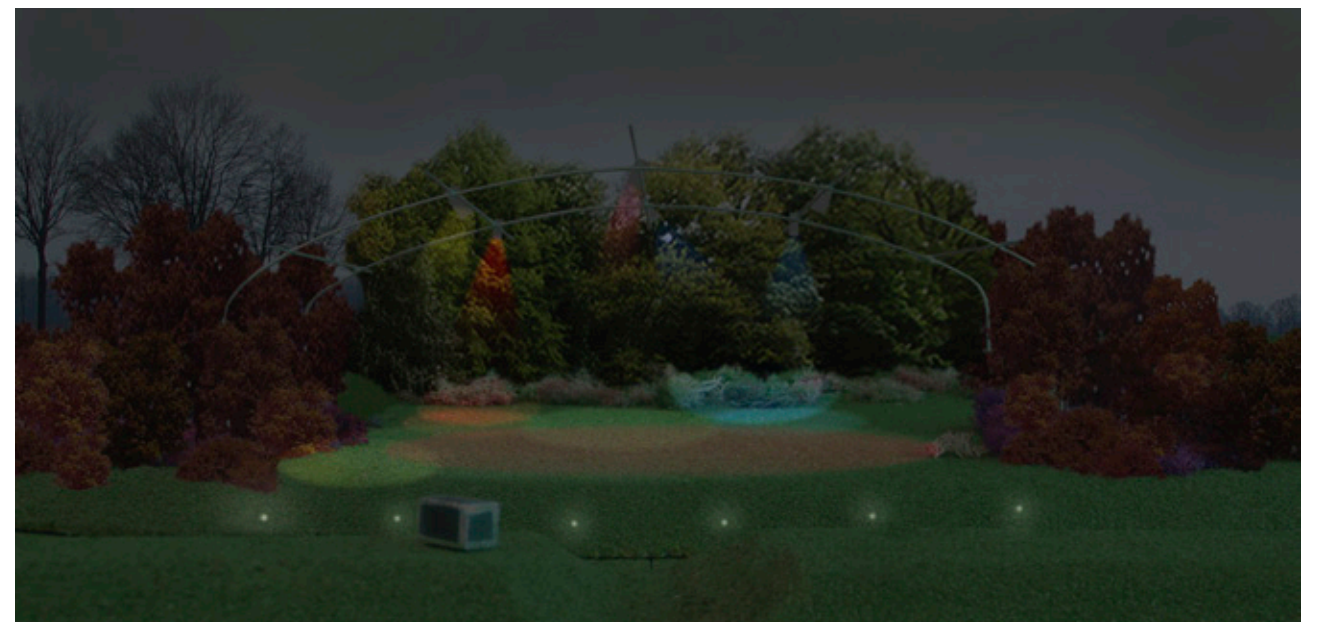
Stichting De Groene Vesting heeft voor dit gebied een reeds een Beeldverhaal gemaakt onder de naam 'Landschap van de Beleving', het zichtbaar en beleefbaar maken van de Linie van Frederik Hendrik. Voor meer kansen en ideeën voor het "Landleven" verwijzen wij daar graag naar.

- 1 De Pettelaar als startpunt vanuit de stad om het deelgebied Landleven te ontdekken
- 2 Hertogboer met streekproducten
- 3 Kunstwerk Jufferschans "Theatre Demoiselle"
Matthijs Bosman
- 4 Hertogboer
- 5 Hertogboer met B&B
- 6 Gedeelte van de contouren van het kwartier van Bredero herstellen en inrichten als centraal informatiepunt voor het deelgebied Landleven
- 7 Hertogboer met B&B
- 8 Hertogboer met Theehuis
- 9 Cafe restaurant
- 10 Plek van de afdamming van de Aa zichtbaar maken

Jufferschans

Kunstwerk "Theater La Damoiselle" bij de Jufferschans (Matthijs Bosman)

Matthijs Bosman over de achtergrond van Theater La Damoiselle: *"De Jufferschans was van gering belang bij de belegering van de stad. Toch is deze plek nu de aangewezen locatie voor een monument. De schans is geheel verdwenen en geen van de partijen wil de schans herbouwen als een kunstig geprofileerd gazon. Er is de wens om een plek te creëren waar de verhalen die er in de lucht hangen beleefd kunnen worden. Ik neem het niet te nauw met het jaar waarin we op het bijzondere van deze plek gaan wijzen. Het kunstwerk moet zich blijven ontwikkelen in de toekomst en zich niet laten leiden door een verbouwing aan de weg, maar door de historische aard van de plek en de huidige opvattingen over openbare kunst. Vandaar dat ik nu iets in werking ga zetten dat pas over vele jaren, tijdens het 400-jarig jubileum van het beleg van 's-Hertogenbosch, een belangrijke rol gaat spelen. In de tunnel voor fietsers en landbouwvoertuigen komt een verlichte theatervitrine die eerst alleen de tekst: "Verwacht" draagt. Later verschijnt er in de vitrine een poster met een aankondiging voor een evenement op de locatie van de Jufferschans. Het hele project wordt nu in gang gezet, zodat het kan groeien. Het hele kunstwerk blijft dus dynamisch, want het gaat als plek een heel andere rol spelen, zeker voor degenen*

die het evenement op de speciaal daarvoor ontwikkelde plek bezoeken. Daar zal na jaren wachten op het volgroeien van de festiviteiten rond het 400 jarig jubileum van het beleg van 's-Hertogenbosch wel behoefte aan zijn. In dit werk, dat gedurende zijn bestaan van gedaante en inhoud verandert, wordt niet gekeken op een decennium meer of minder en vrij omgegaan met monumentaal herdenken in een landschap. Er wordt herdacht door vooruit te denken: forward to the past in plaats van back to the future".

Kampement Bredero

kamperen in het kwartier van Brederode

contouren herstellen met een rondwandeling

Informatie punt hertogboer

Keerdijk

entree van het kwartier accentueren

Den Dungen

kamperen in het kwartier van Brederode

Landart

een verwijzing naar de Linie door het zichtbaar maken van de paarden van Frederik Hendrik en Ernst Casimir door beeldhouwer Bart Somers

Het kampement van Bredero, een van de zes kwartieren, bij de boerderij van Sleutjes aan de Keerdijk, werd in 2012 opnieuw bemand. Deze keer door drie wethouders van ‘s-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel en Vught. Ook al is het kampement niet bewaard gebleven, de historie kwam even weer tot volle bloei. Dat kan opnieuw lukken, maar dan groter. Elk jaar een kampement van Bredero, maar dan in Eigentijdse vorm? Het vrijhoekige kampement van Bredero was net als andere kampementen een soort flink dorp met wallen, waarvandaan aanvallen plaatsvonden. Maar er werd ook gegeten gedronken geleefd en geslapen. ‘s-Hertogenbosch is nog steeds - net als destijds - vanaf die plek te zien. (tekst uit Beeldverhaal ‘Landschap van de Beleving’ van de stichting De Groene Vesting)

Met Landart kan de Linie op prachtige wijze beleefbaar gemaakt worden. Bijvoorbeeld met de ijzeren paarden van beeldhouwer Bart Somers, waarmee hij naar de paarden van Frederik Hendrik en graaf Ernst Casimir verwijst. Paarden die bescheiden aanwezig zijn: je ziet het landschap erdoorheen. Zelf zegt Somers erover: *“Ik haal de echo van het verleden terug.”* En: *“Het jaar 1629 is niet verder weg dan één swipe op je i-phone.”* (tekst uit Beeldverhaal ‘Landschap van de Beleving’ van de stichting De Groene Vesting)

Informatievoorziening in informatiecentrum (voorbeeld Nieuwe Hollandse Waterlinie)

Informatievoorziening middels apps.

Hadrians wall: een goed voorbeeld van het vermarkten van cultuurhistorie.

Evenementen: naspelen van de slag (voorbeeld Bourtange)

Liniebier 1629: een bedwelmend goede manier om de Linie weer meer bekendheid te geven.

REFERENTIEBEELDEN

4 Richting uitvoering

De ideeën en kansen die in dit boek zijn behandeld zijn sterk variërend in schaal, in uitwerking en in de termijn waarop ze gerealiseerd kunnen worden. Sommige ontwikkelingen zijn kansrijk op de korte termijn, andere ideeën vormen een kansrijk perspectief voor de langere termijn.

Een belangrijke partner voor ontwikkelingen in de Linie 1629 is De Groene Vesting. Deze stichting zet zich in om van de Linie 1629 zichtbaar en beleefbaar te maken. De Stichting, een burgerinitiatief, organiseert zowel inhoudelijke bijeenkomsten als activiteiten. Er zijn verschillende wandel- en fietsroutes ontwikkeld en de Stichting werkt met tal van partijen aan inspirerende beeldverhalen, waarbij het gebied van de Linie verdeeld is in 4 imaginaire landschappen. De Stichting verbindt ondernemerschap met toeristisch recreatieve ontsluiting van de Linie. De Hertogboeren is hiervan een goed voorbeeld. Dit Agro cluster organiseert verschillende groeps- arrangementen om zowel de Linie 1629 als het landleven te ervaren.

Natuur, water, landschap & cultuurhistorie, recreatie & landbouw zijn de pijlers waarop het Gebiedsprogramma De Groene Delta is gebaseerd. In dit programma zijn initiatieven uit dit linieboek goed inpasbaar. De Groene Delta is een pilot van de provincie Noord-Brabant, de gemeente 's-Hertogenbosch en tal van andere partijen, zoals natuur- en landbouworganisaties. Deze organisaties hebben de handen ineengeslagen en investeren in verschillende groene projecten in en rondom de stad met het doel om een samenhangend geheel van waardevolle water- en groengebieden in en rond de stad tot stand te brengen. De Groene Delta wordt mogelijk gemaakt door: de gemeenten 's-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel, Heusden en Vught, de provincie Noord-Brabant, Staatsbosbeheer, Het Brabants Landschap, Natuurmonumenten, de Brabantse Milieufederatie, ZLTO, Hertogboeren, de Dienst Landelijk Gebied, Waterschap De Dommel en Waterschap Aa en Maas. De Linie 1629 ligt deels – met name de zuidrand - in het Groene Woud, een gebied dat vanwege de unieke mix van

natuur, cultuur en vermaak de status van Nationaal Landschap heeft gekregen. Tien gemeenten, grootschalige aaneengesloten natuurgebieden en authentieke landschappen, gelegen tussen de steden 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Tilburg, vormen samen Het Groene Woud.

De linie 1629 maakt onderdeel uit van een grotere militair historische linie, de Zuiderwaterlinie. Deze linie loopt van Bergen op Zoom naar Grave, via Willemstad, Breda, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Megen en Ravenstein. Met deze ingenieuze inundatie techniek werd het land door middel van water verdedigd. Provincie Noord Brabant, zal de komende jaren extra aandacht geven aan de ontwikkeling van deze unieke en Brabant brede cultuurhistorische linie. De integrale en intergemeentelijke aanpak van de Linie 1629 kan daarbij als goed voorbeeld dienen.

Het Linieboek is een dynamisch document en daarmee niet uitputtend of compleet. Er zullen nog meer verhalen naar boven komen die vertaald kunnen worden naar een plek in het hedendaagse landschap. Net zoals er zich ook nieuwe ontwikkelingen aan zullen dienen waar de Linie bij zal kunnen “aanhaken”. Bovenal hopen we dat het Linieboek inspiratie biedt. Niet alleen voor de verschillende gemeentes, maar ook voor ondernemers, waterschappen, natuurbeheerders, defensie, agrariërs en andere personen of organisaties die zich bezig houden met de ruimtelijke inrichting van het landschap rondom de stad 's-Hertogenbosch. Door de Linie een plek te geven in het hedendaagse landschap kunnen we ervoor zorgen dat het verhaal van het beleg van 1629 ook anno nu beleefbaar en na te vertellen blijft.

Bronnen

- De Groene Vesting, Masterplan voor een levende linie, september 2008, opgesteld door OVSL
 - Verhalenboek beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, Rob van Erp in opdracht van gemeente 's-Hertogenbosch, 2013
 - Het verhaal van Frederik Hendrik tijdens het legendarische beleg van 1629, Rob de Vrind, 2006
 - Daniel Heinsius, Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 en andere gebeurtenissen uit die tijd, Jan van Bortel, 2013
 - Tranen van bloed, het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629, Peter de Cauwer, 2008
 - Dagboek 1629, ooggetuigen van het beleg van 's-Hertogenbosch, Peter-Jan van der Heijden, 2004
 - De Meierij in stelling gebracht, landschappelijk ontwikkelingsperspectief, OSLO en Jolanda van Looij, in opdracht van gemeente 's-Hertogenbosch, 2007
 - De Meierij in stelling gebracht, projectenboek, DLG, 2007
 - Het Onzichtbare Gordijn, een onderzoek naar de samenhang van de Stelling van 's-Hertogenbosch, Bilan, 2002
 - Van Alva tot Bond etC, toegankelijk militair erfgoed Brabant, René Kwant, 2013
 - Atlas van historische Vestingwerken in Nederland, deel Noord-Brabant, Stichting Menno van Coehoorn, 1996
 - Versterkt den Bosch, ontwikkelingsplan vestingwerken 's-Hertogenbosch, Van Roosmalen van Gessel Architecten en Buro Lubbers, januari 1999
 - Bestemmingsplan Hoogwater 's-Hertogenbosch, 2012
 - Cultuurhistorische beleidsvisie, op weg naar 2029, concept 2012
 - Structuurvisie "Sint-Michielsgestel 2025", 2011
 - Cultuurhistorische waarden-, en beleidskaart gemeente Heusden, 2012
 - Cultuurhistorische fietsroute Vught,
 - Beeldverhaal 'landschap van de Beleving', De Groene Vesting, 2012
-
- www.kringvrienden.nl
 - www.hertogboeren.nl
 - www.fortisabella.nl
 - www.degroenevesting.nl
 - www.hertogboeren.nl
 - www.vestingfietsen.nl
 - www.vestingstad.com
 - www.zuiderwaterlinie.nl

Workshops

Aanwezigen workshop Linieboek 12 november 2013

Jos Berttens	- Stichting De Groene Vesting
Jan van den Berg	- Kring Vrienden
Rob Brinkhof	- gemeente 's-Hertogenbosch
G. van Cooten	- Koninklijke Landmacht
Huibert Crijns	- gemeente 's-Hertogenbosch
Theo Danen	- Stichting De Groene Vesting
Teun Holla	- Stichting De Groene Vesting
William Jans	- gemeente 's-Hertogenbosch
Wim Kievits	- monumentenzorg gemeente Vught
Hans Meester	- gemeente 's-Hertogenbosch
Marjolein Pullens	- gemeente Vught
Marion Rensink	- Waterschap Dommel
Jan van Roekel	- Stichting De Groene Vesting
Jeff van Schijndel	- Kring Vrienden
Leo Sluijmer	- Stichting De Groene Vesting
Henk Smeets	- Vughts Historisch Museum
Hans Tessels	- ministerie van Defensie
Koos Theuws	- Stichting De Groene Vesting
Rob de Vrind	- Stichting De Groene Vesting
Albert Zomers	- Sint -Michielsgestel
Yttje Feddes	- Feddes/Olthof landschapsarchitecten
Yoran van Boheemen	- Feddes/Olthof landschapsarchitecten
Nanne Bouma	- Feddes/Olthof landschapsarchitecten

Aanwezigen bijeenkomst eigenaren en beheerders 23 januari 2014

Hans Meester	- gemeente 's-Hertogenbosch
Huibert Crijns	- gemeente 's-Hertogenbosch
Jan van Roekel	- Stichting De Groene Vesting
Rob de Vrind	- Stichting De Groene Vesting
William Jans	- gemeente 's-Hertogenbosch
Jac Hendriks	- Staatsbosbeheer
Fons Mandigers	- Natuurmonumenten
Peter Rutten	- Waterschap Aa en Maas
Marion Rensink	- Waterschap dommel
Nicky Sanders	- Hertogboeren
Erik van Grinsven	- zlto
Martijn Fliervoet	- Brabants Landschap
Yttje Feddes	- Feddes/Olthof landschapsarchitecten
Nanne Bouma	- Feddes/Olthof landschapsarchitecten
Yoran van Boheemen	- Feddes/Olthof landschapsarchitecten

Colofon

Het Linieboek is opgesteld door Feddes/Olthof landschapsarchitecten in opdracht van Gemeente 's-Hertogenbosch

Werkteam Feddes/Olthof landschapsarchitecten

Yttje Feddes (landschapsarchitect)
Yoran van Boheemen (landschapsarchitect)
Nanne Bouma (landschapsontwerper)

Begeleidingsgroep

Hans Meester (opdrachtgever gemeente 's-Hertogenbosch)
Huibert Crijns (projectleider gemeente 's-Hertogenbosch)
Jan van Roekel (bestuurslid Stichting De Groene Vesting)

Agendaleden

Rob Brinkhof (ecoloog gemeente 's-Hertogenbosch)
William Jans (landschapsarchitect gemeente 's-Hertogenbosch)

Werkgroep Verhalen

Hans Meester (voorzitter)
Eddy Nijhof (archeoloog gemeente 's-Hertogenbosch)
Ronald van Genabeek (stadsarcheoloog gemeente 's-Hertogenbosch)
Rob de Vrind (Stichting De Groene Vesting)
Harrie Boekwijt
Jac. Biemans

Utrecht, mei 2014

